

R-06-65

Inledande kulturhistoriska studier i Simpevarpsområdet

**Småland, Misterhult socken,
Oskarshamns kommun**

Lars Lundqvist
Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Öst

Maj 2006

Svensk Kärnbränslehantering AB

Swedish Nuclear Fuel
and Waste Management Co
Box 5864
SE-102 40 Stockholm Sweden
Tel 08-459 84 00
+46 8 459 84 00
Fax 08-661 57 19
+46 8 661 57 19

ISSN 1402-3091

SKB Rapport R-06-65

Inledande kulturhistoriska studier i Simpevarpsområdet

**Småland, Misterhult socken,
Oskarshamns kommun**

Lars Lundqvist

Riksantikvarieämbetet

Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Öst

Maj 2006

Denna rapport har gjorts på uppdrag av SKB. Slutsatser och framförda åsikter i rapporten är författarens egna och behöver nödvändigtvis inte sammanfalla med SKB:s.

En pdf-version av rapporten kan laddas ner från www.skb.se

Sammanfattning

Sedan hösten 2002 genomför Svensk Kärnbränslehantering AB en platsundersökning (PLU) som syftar till att klargöra förutsättningar för ett djupförvar av utbränt kärnbränsle i trakten kring Simpevarp. Både platsundersökningen och en eventuell etablering av ett djupförvar innebär påverkan på kulturhistoriska lämningar. Grundläggande för att bedöma de kulturhistoriska värdena är därför att lyfta fram dessa och sprida kunskap om dessa. Därför har en projektgrupp tagit fram ett första underlag för att belysa områdets historia.

Den epok som forskningen mest intresserat sig för inom aktuellt område är bronsåldern. Det är de många stensättningarna och rösen som pockat på uppmärksamhet. Stort intresse har även ägnats kustens medeltida bebyggelse. Övriga perioder har, med några få undantag, inte visats samma intresse. Vad gäller bosättningarna under stenålder pågår sedan år 2002 ett inventeringsprojekt (Fornlämningar i Oskarshamns kommun) som avslutades 2004. Inom området har Misterhults hembygdsförening genomfört en torpinventering. Sedan januari 2004 genomför kulturgeografiska institutionen i Stockholm historiska landskapsstudier i Oskarshamns kommun.

I området kring Simpevarp kan man i dagens landskap upptäcka – grovt sett – fem historiska skeden:

- Kärnkraftsepok: stor industrialanläggning, nya vägar som bryter äldre mönster, omfattande kraftledningsgator, förändrad markanvändning.
- Medeltid till nutid (1000–2000 e Kr): Kungamakten ägde under medeltid marken och under denna period etableras dagens byar, (exempelvis Stora Basthult, Mederhult, Stora och Lilla Laxemar, Ström, Åby, Ävrö, Simpevarp, Ärnhult med flera). Det sker antagligen som en kolonisation, men vi kan inte utesluta att det fanns en del bebyggelse i området under sen järnålder. Under medeltid skapas odlingsmark och dagens vägnät. Bebyggelselägena är idag de samma men bytomterna har utvecklats från en gård till flera gårdar. Under 1700- och 1800-tal får de många egendomslösa tillgång till litet mark och lägenhet i form av torp- och backstugor. Dessa bosättningar är i de flesta fallen övergivna och kring husgrunder finns än idag spår av småskaligt jordbruk. Även en del sjömarker och liknande bör höras till perioden.
- Sen järnålder – tidig medeltid (1000–1200 e Kr): Representeras av en del av de många gravarna i området (rösen och stensättningar). De ligger nära kusten och i lägre terränglägen (< 10 meter över havet) man vill gärna knyta dem till sjöfarare, och inte till lokalbefolkningen. Under denna period börjar skärgården koloniserars. Eventuellt befolkas även Misterhults inland på allvar under denna period.
- Bronsålder och äldre järnålder (1800 f Kr–Kr f): De flesta av traktens många gravar anläggs under denna period. Inga boplatser undersökta och kunskapen om periodens livsmönster är därför dåligt känd. Oklart om Misterhultsbebyggelsens karaktär och omfattning under perioden Kr f till äldre medeltid.
- Stenåldersepokerna (8000–1800 f Kr): de äldsta skedena i Misterhults historia hänger samman med jägarfolk och de allra första jordbrukarna. Boplatser finns i stort antal.

Människan har förmågan att anpassa sig till mycket skiftande yttre betingelser. I Misterhult har närheten till havet påverkat levnadsvillkoren. Strandlinjerna har dessutom förändrats över tid. En annan faktor är att bygdens marker uppvisar tunna jordlager och ofta går berget i dagen. Genom det så sätter skogen prägeln på trakten. De odlingsbara arealerna är små och de finns nästan bara i de trånga sprickdalarna. I dalgångarna fanns från början våtmarker.

Och för att vinna bruksbar mark har Misterhultsborna under århundraden investerat i utdikningar. Trots det har åkerbruket varit av liten omfattning. Skogen och Östersjön har istället använts som ”kompensation” och givit försörjning genom jakt och fångst och skogliga näringar- och skogsbeten för kreatur. Havet innebar dessutom möjligheter att livnära sig på sjöfart, inte minst när skogsnäringarna slog igenom.

I ett Sydsandinaviskt och historiskt perspektiv ligger Misterhult geografiskt bra till. Det var ingen bygd som stod utanför skeendena i världen – vilket inte minst sten- och bronsålderslämningarna vittnar om. I Misterhult vet vi ännu mycket litet om järnåldersperioden och det medeltida skedet. Var Misterhult en randbygd som bara befolkades under vissa perioder? Var trakten avfolkad under järnålder? Eller har vi inte lärt oss att känna igen periodens lämningar? Forskningsinsatserna följer ofta i spåret av samhällets expansion. Om planerna på ett djupförvar aktualiseras kan det finnas anledning att studera hur levnadsförhållandena förändras över tid i ett område med just Misterhults kustnära och skogspräglade karaktär. Kunskaper om dessa förhållande finns framförallt för jordbruksbygderna men är begränsad för Sydsandinaviska skogsbygder.

Innehåll

1	Kulturhistoriska studier	7
1.1	Inledning	7
1.2	Kulturhistoriska arbetets mål	7
1.3	Metod – avgränsningar	8
1.4	Datainsamling och datalagring	9
1.5	Genomförande	9
2	Resultat	11
2.1	Inledning	11
2.2	Skiss på områdets historia	12
2.2.1	Om trakten	12
2.2.2	Strandlinjens förändringar	14
2.2.3	Fornlämningsbilden i stort	14
2.2.4	Jägartiden i kustbygd	17
2.2.5	Stenålderns jordbrukarkultur – en blandekonomi	17
2.2.6	Den äldre metalltidens rösen och stensättningar	18
2.2.7	Var finns järnåldern?	20
2.2.8	Misterhult och Tuna län	21
2.2.9	Sjöfart och bebyggelse under 1 000 år	22
2.2.10	Odlingslandskapets historia	24
2.2.11	De egendomslösa	26
2.2.12	Misterhult – bebyggelsekaraktäristik	27
3	Sammanfattning av resultat – frågor för framtiden	31
3.1	Teman	31
3.2	Frågor	31
3.2.1	Mesolitikum	31
3.2.2	Neolitikum	32
3.2.3	Bronsålder	32
3.2.4	Järnålder	32
3.2.5	Medeltid	33
3.2.6	Torpbebyggelse	33
3.2.7	Odling – näringsliv	34
	Administrativa uppgifter	35
	Bilaga 1 Fornminnesinventeringen i Misterhults socken	37
	Bilaga 2 Stenålder i Oskarshamnsområdet	39
	Bilaga 3 Bronsålder i Misterhult	45
	Bilaga 4 Tuna län – framväxten av ett medeltida kronogods	53
	Bilaga 5 Misterhults skärgård under 1 000 år	67
	Bilaga 6 Misterhult – landskap och näringsliv	83
	Bilaga 7 Marinarkeologi	89
	Bilaga 8 Misterhult – bebyggelsekaraktäristik	93
	Bilaga 9 Kulturmiljöprogram för Oskarshamns kommun	105

1 Kulturhistoriska studier

1.1 Inledning

Svensk Kärnbränslehantering AB (SKB) genomför sedan 2002 en platsundersökning som syftar till att klargöra om Simpevarpsområdet uppfyller kraven för ett framtida djupförvar av utbränt kärnbränsle. Riksantikvarieämbetet UV Öst i Linköping fått i uppdrag att fungera som kulturhistoriskt stöd för platsundersökningen (se bilaga 1, ”Program för inledande kulturhistoriska studier i Simpevarpsområdet”).

Behovet av kulturhistoriskt stöd grundar sig på två faktorer. Den ena faktorn är att fältundersökningarna inom ramen för platsundersökningen bedömdes kunna innebära påverkan på fornlämningar. Detta aktualiserar behov av bedömningar och beslut enligt lagen om kulturminnen m.m. (KML). Den andra faktorn baseras på att den lokaliseringsansökan som SKB ska lämna in under 2007–2008 ska innehålla en miljökonsekvensbeskrivning, MKB, enligt Miljöbalkens krav på verksamheter med betydande miljöpåverkan. Den kulturhistoriska analysen ska således kunna användas som underlag för konsekvensanalyser.

Rapporten är en sammanfattning av den kunskap som fanns tillgängligt år 2003 om Misterhult och dess kulturmiljö. En rad olika experter har sammanställt kunskap i en serie korta uppsatser (se bilagedelen) som analyserats och sammanställts i följande huvudtext.

1.2 Kulturhistoriska arbetets mål

Det övergripande syftet med det kulturhistoriska arbetet är att lyfta fram undersökningsområdets kulturhistoriska värden. Genom att uppmärksamma och kommunicera dessa värden förväntas platsundersökningen kunna genomföras med minsta möjliga negativa påverkan på kulturmiljön. Samtidigt förväntas en väl förmedlad kunskap om traktens historia kunna ge ett ökat allmänt intresse för trakten och ge en positiv effekt för de boende i området.

Det kulturhistoriska arbetet ska uppfylla följande mål:

Mål 1: Att ta fram och kommunicera en översiktlig helhetsbild av bygdens historiska utveckling, från det att området befolkades och fram till nutid. Tanken här är att kunskap om områdets historia ska verka på ett lokalt plan.

Mål 2: Att ta fram det underlag som krävs för att undersökningarna som sådana ska kunna genomföras på ett sätt som uppfyller lagens krav och inte orsakar onödiga konflikter med kulturhistoriska intressen (KML).

Mål 3: Att ta fram det kulturhistoriska underlag som krävs för den MKB som ska ingå i en eventuell lokaliseringsansökan för djupförvaret.

Arbetet har skett i samverkan med lokala och regionala intressenter. Naturliga samarbetspartners är Länsstyrelsen, Kalmar läns museum, Högskolan i Kalmar, projektet ”Förtid i Oskarshamns kommun”, forskare på olika håll, Oskarshamns kommun, hembygdsrörelsen och övriga lokala intresseföreningar samt enskilda.

1.3 Metod – avgränsningar

I denna inledande fas har studien geografiskt avgränsats till Misterhult socken och i vissa avseenden till socknens södra hälft, det vill säga till det område som benämns kandidatområdet (figur 1-1). I relevanta sammanhang har materialinsamling och analysen vidgats.

Föreliggande kunskapssammanställning är inte slutgiltig eller komplett utan är mer en översiktlig sammanfattning av vad som är känt om Misterhult idag. Idén med denna förstudie är att sammanställa publicerade resultat. I förlängningen kan man tydliggöra dels vad som är känt om bygden, dels var kunskapsluckorna finns.

Kunskapssammanställningen baseras i huvudsak på litteraturstudier. I flera fall har skribenterna själva bedrivit forskning i eller nära området i fråga. Vilken litteratur och andra källor som använts framgår av respektive bidrags källförteckning.

Figur 1-1. Kandidatområdet.

1.4 Datainsamling och datalagring

All lägesbestämd data har samlats in och lagrats i GIS (geografiskt informationssystem) för att möjliggöra en samlad analys. SKB AB har tillhandahållit GIS-data (bakgrundkartor, höjddata och geologisk data) som varit möjlig att använda i detta sammanhang.

För att kunna belysa det förhistoriska skedet har Riksantikvarieämbetets fornminnesdata utnyttjats. Detta material har kvalitetsgranskats och digitaliserats av länsstyrelsen i Kalmar län. Till viss del har just digitaliseringen skett inom denna förstudie och det gäller de 12 ekonomiska kartblad som berör kandidatområdet. Fornlämningarna har fått en geografisk representation (yta, linje, punkt) beroende på objektens geografiska karaktär.

I samband med besiktningar inför några av de geologiska undersökningar som utfördes 2003 har även en del äldre lantmäterikartor för området närmast Simpevarpshalvön digitalt rektifierats.

1.5 Genomförande

Det kulturhistoriska arbetet har i huvudsak bestått av en översiktlig kunskapssammanställning. Denna sammanställning är det första steget mot en fullständigare beskrivning av Misterhultsområdets historia. I arbetet har följande medverkat: Kenneth Alexandersson, Kalmar läns museum, Lars Einarsson, Kalmar läns museum, Alf Ericsson, Riksantikvarieämbetet, UV Öst, Stefan Höglin, Magnus Johansson, Kalmar läns museum, Gert Magnusson, Riksantikvarieämbetet, Per Nilsson, Riksantikvarieämbetet UV Öst, Peter Norman, Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen. Dessa bidrag, som sammanställdes under vintern 2002/2003, finns samlade i bilagedelen. Ur detta material samt kompletterande studier och har områdets historia mer tematisk beskrivits (se nedan).

Även befintlig kulturhistorisk data (fornlämningsdata) har gjorts tillgänglig för projektet. Detta genomfördes som ett samarbete med Länsstyrelsens FRODIG-projekt (Linda Corneliussen, Birgitta Eriksson).

Under perioden juni 2003 till februari 2004 har fältbesiktningar genomförts inför en rad olika geologiska undersökningar på framför allt Ävrö, Simpevarpshalvön, Hålö, Äspö samt runt Ström och Lilla Laxemar. I samband med dessa fältarbeten har äldre lantmäterimaterial digitaliserats och rektifierats för att kunna användas vid granskningar och bedömningar i fält.

I april 2003 genomfördes ett arbetsseminarium där syftet var att diskutera då utförda kunskapssammanställningar, påvisa kunskapsluckor samt att finna bästa formen för att kommunicera kunskap om områdets historia inom en vidare krets. I maj genomfördes projektgruppen en exkursion i Misterhult där en rad kulturhistoriska miljöer besöktes.

I december 2003 hölls ett välbesökt Öppet Hus i Figeholm där en av programpunkterna var de kulturhistoriska undersökningarna i Misterhult.

Figur 1-2. Öppet hus i Figeholm 3/12 2003.

Figur 1-3. Fältbesiktning vid KLX03, Lilla Laxemar 15/3 2004. I förgrunden en fornlämning i form av en skstensättning.

2 Resultat

2.1 Inledning

Ett landskap med dess historiska innehåll kan beskrivas på många olika sätt. Man kan se på landskapets geologi, flora och fauna och till det föra på spåren efter människan nyttjande och påverkan.

Kulturrehistoriker samverkar ofta med naturvetare för att få grepp om strandlinjernas förändringar och hur klimat och människa påverkat vegetationen. Med arkeologiska metoder kan vi lyfta fram de knappt synliga spåren efter de 300–400 generationerna som levt i Misterhult sedan den senaste istiden. Spåren finns därute i markerna, i bästa fall synliga som gravar, i form av sten- och jordhögar. Men oftast ger sig forntidsmänniskorna till känna genom oansenliga stenföremål och krukskärvor i åkerytan. Om inte marken odlas är det i det närmaste omöjligt att finna förhistoriska bosättningar. Då måste man lyfta på mossa och matjord för att hitta eldstäder och rester efter hus. I Misterhult är det få ställen som man kan gå och upptäcka forntidens boplatser vilket innebär att en del epoker inte är så väl kända. Det tillsammans med arkeologisk forskning som baseras på utgrävda material krävs för att man ska få en mer heltäckande bild av ett områdes historia.

I Misterhult finns många historiska skeden att upptäcka, utan att för den skull sätta spaden i jorden. Det historiska landskap som grundlades under medeltid och som slutligen formades under 1700-talet fram till det tidiga 1900-talet, är på många håll synligt. Många by- och gårdslägen med byggnader finns kvar och används fortfarande liksom de odlingsmarker som hör till. Kvar finns också vägar, de som band ihop gårdar och byar. I skogen finner vi ruiner efter torp och backstugor. Och nära grunderna växer syrener, där finns nerfallna trägårdesgårdar, stenmurar, stenröjda ytor, diken och odlingsrösen som minner om de tusentals människor som levat här. Allt vittnar om en tid, då det fanns gott om arbetskraft och många munnar att mätta, men ont om mark.

Misterhult är ovanligt rikt på förhistoriska fornlämningar. I skogarna finns gravarna och man behöver inte gå långt för att stöta på dem. En del Misterhultsbor har rösen tätt in på husknuten, väl synliga från köksfönstret. Men fornlämningarna visar bara ena halvan av tillvaron. Det är ju gravplatserna vi känner till, men mycket litet om deras bosättningar och livsvillkor. Vi får anta att människorna levde en stund innan de dog... När vi betraktar det förhistoriska Misterhult måste vi använda en smula fantasi. Landskapet har förändrats. Inte minst genom landhöjningen, där många av dagens dalgångar en gång var våtmarker och havsvikar. Dessutom har klimatet förändrats och vegetationen med den. Människorna påverkade även landskapet genom att röja och nyttja växtligheten. En grav i dagens skogsmark låg ofta i ett betydligt öppnare landskap, vid en havsvik, en sjö eller en mossmark.

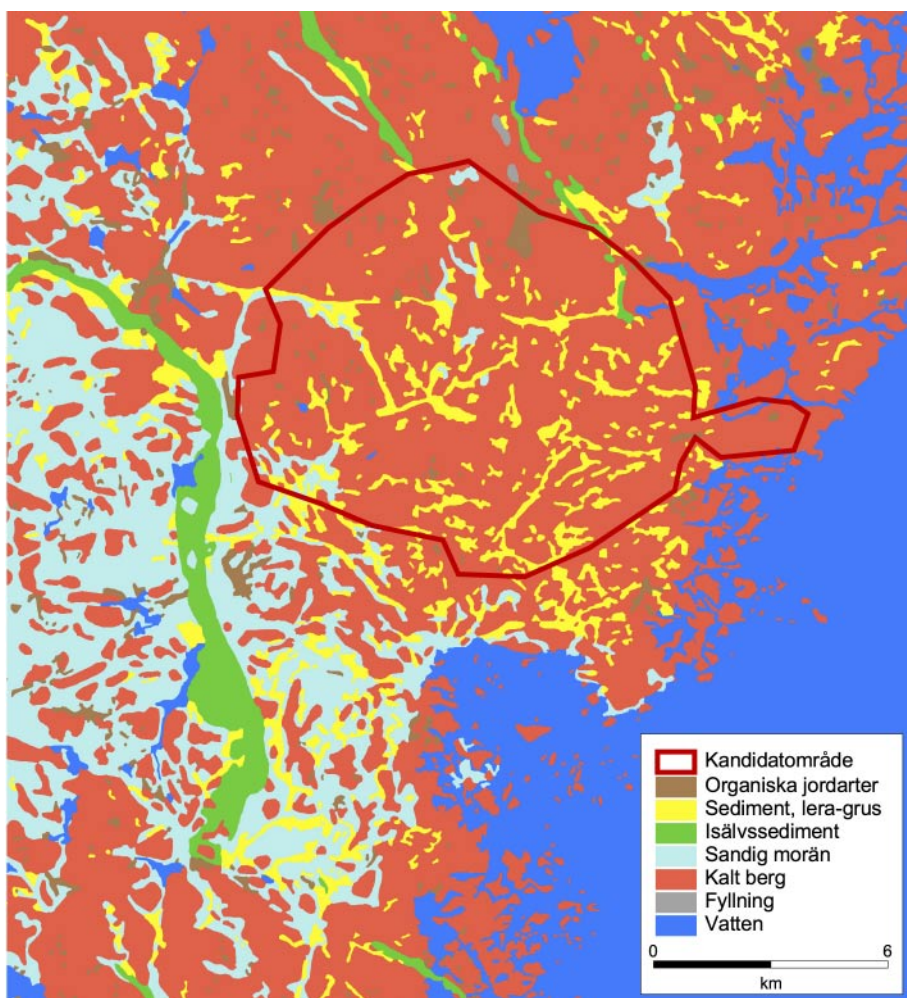
2.2 Skiss på områdets historia

2.2.1 Om trakten

Misterhult var en av de största socknarna i Sydsverige med sina knappt 40 000 ha. Antalet innevånarna har emellertid inte varit så många, som mest var man drygt 6 000 innevånare på 1800-talet. Idag är den siffran knappt 3 000 personer. Närmast belägna stad är Oskarshamn. Största samhället i Misterhult är Figeholm (figur 2-2).

Norra delen av Kalmar län, där Misterhult ligger, bildar en övergång mellan Kalmarslätten i söder och Tjustbygdens långsmala sprickdalar. I inlandet dominerar skogslandskapets urbergsplatå med kala berghällar uppbrutna av långsmala dalgångar. I öster stöter skärgårdslandskapet till med sina nakna berghällar.

Karaktäristiskt för Misterhultsbygden är således de djupa och ganska trånga och oregelbundna sprickdalarna. I dalbottnarna finner man ofta lerjordar. Dessa liksom en del mossmarker är eller har varit uppodlade. Men det dominerande markslaget i Misterhult är ändå urbergsmarkerna. De präglas av en flack terrängprofil, tallskog och obefintliga eller tunna jordlager (figur 2-1).

Figur 2-1. Jordarterna i Misterhults socken. Notera dominansen av områden med kalt berg eller tunna jordlager på berg (rött).

Figur 2-2. Misterhults socken ligger i Kalmar läns norra del.

Kuststräckan är ganska flack. Normalt finns en skärgård men just utanför Simpevarp och Ävrö saknas en sådan. Kontaktytan mot havet är betydande genom kustlinjen, alla öar och vikar. Ett annat landskapselement som haft betydelse för näringar och kommunikation är de rullstensåsar som berör Misterhult: Fårbo-Tunaåsen, Misterhultsåsen och Gässhultåsen (figur 2-1). Här finns de större och mer sammanhängande odlingsmarkerna.

Skogens dominans och de begränsade förutsättningarna för åkerbruk framgår av följande siffror: År 1931 var 10 % av marken i Misterhult uppodlad (åker- och ängsmark), 61 % var skogsklädd medan 28 % täcktes av myrmark eller öppet vatten. Studier av kartor från 1600- och 1700-talen visar att en stor del av åker- och ängsmark utgjordes av utdikade moss- och kärrmarker. De cirka 4 000 hektaren odlingsmark var således resultat av Misterhultsbarnas idoga dikningsarbete (figur 2-3).

Figur 2-3. En åkermark vid Ström. Först var här en havsvik, som med tiden grundade upp och blev en kärrmark, som senare dikades ut för att bli åker.

2.2.2 Strandlinjens förändringar

I och med att vi har att göra med en kustbygd så spelade förändringarna i strandlinjens läge och klimatförbättringarna stor roll för människan och hennes livsmiljö. Smålandskusten blev isfri för ungefär 12 000 år sedan. Kustlinjen låg som högst kring 105 meter över havet. Då befinner vi oss 30 km från den nuvarande kusten. Kandidatområdets högsta terrängpartier finner vi i väster. Här ligger urbergsplatån i allt väsentligt mellan 25 och 40 meter över havet. Det innebär att Misterhult låg under vatten under det tidiga postglaciala skedet.

När man söker tidiga spår av Misterhults innevånare brukar man leta utefter vissa tidigare strandlinjenivåer. Utan att gå in i detalj så kan några dateringsmässigt intressanta strandlinjenivåer pekas ut:

Jägarstenålder (mesolitikum) cirka 20 meter över dagens havsytta.

Jordbrukarstenålder (neolitikum) cirka 15 meter över dagens havsytta.

Mellanneolitikum cirka 10 meter över havet.

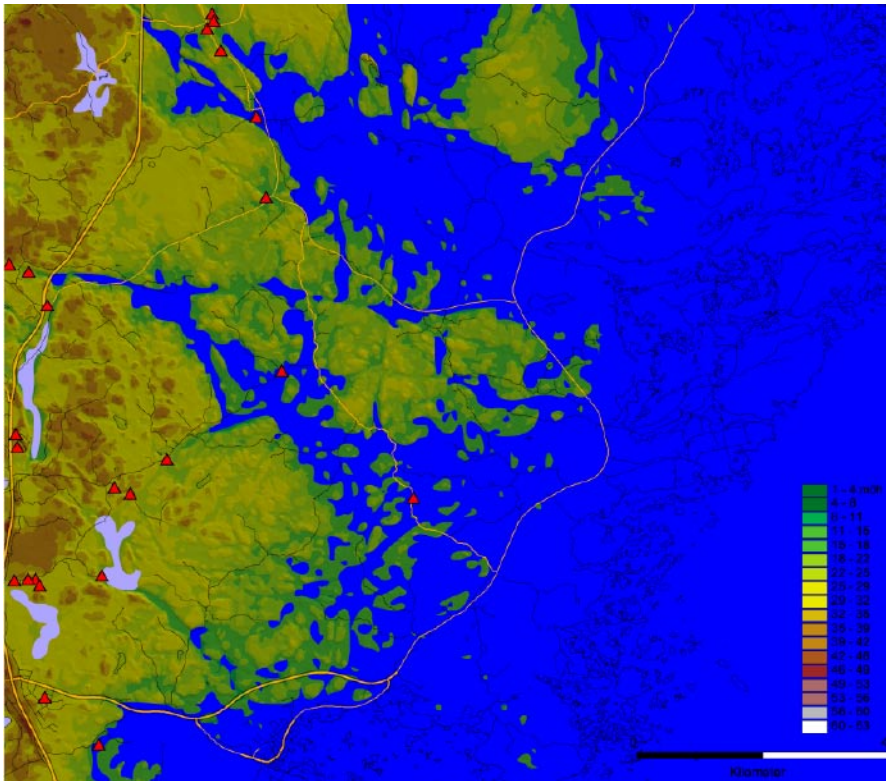
Äldre bronsålder cirka 7 meter över havet

Järnålderns början cirka 5 meter över havet.

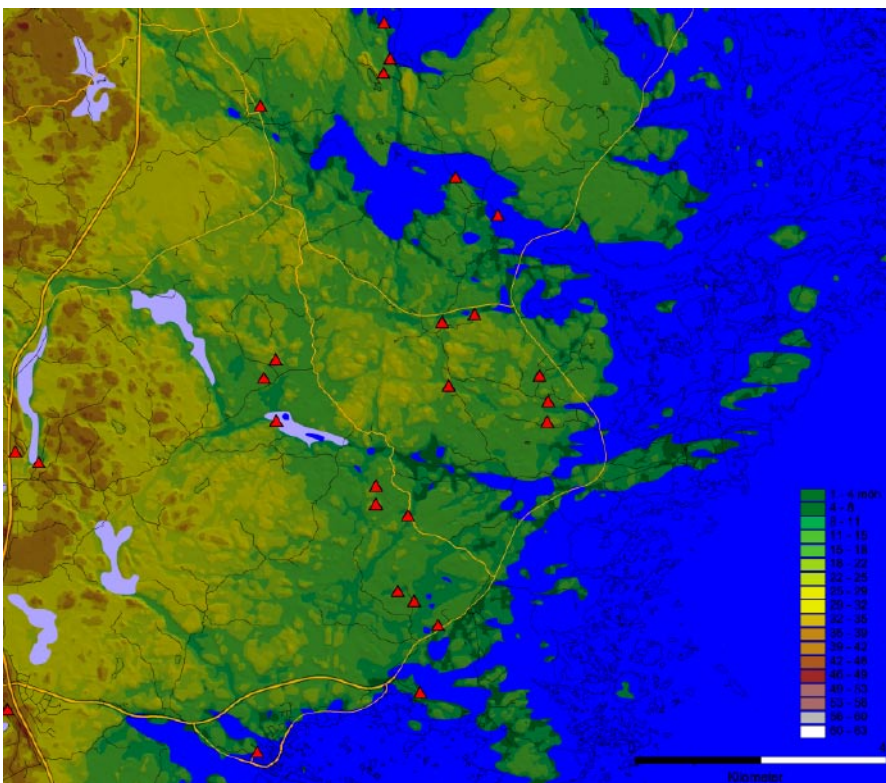
Det som komplicerar bilden är att havsytan steg snabbare än vad landet reste sig. Ett par sådana transgressioner inföll under stenåldern.

2.2.3 Fornlämningsbilden i stort

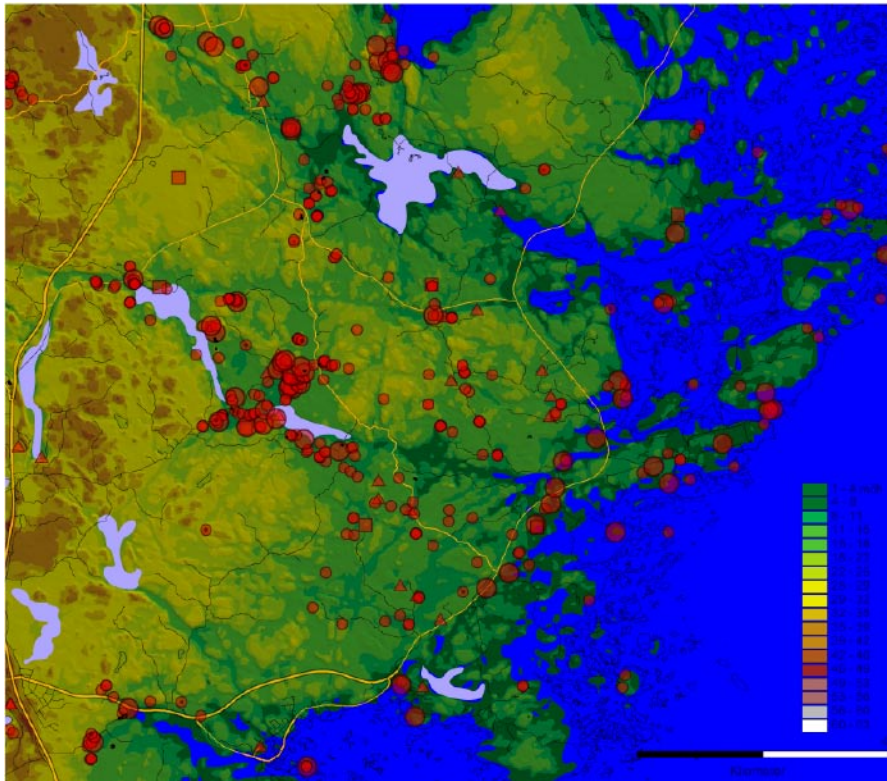
Kunskapen om de arkeologiska epokerna (sten-, brons- och järnålder) i Misterhultsområdet baseras i hög grad på inventeringsresultat från två fornminnesinventeringar (senast på slutet av 1970-talet). De arkeologiska undersökningarna är få. De flesta har utförts inför bygget av kärnkraftsverket på Simpevarpshalvön. Då grävde man bara gravar eller gravliknande lämningar.

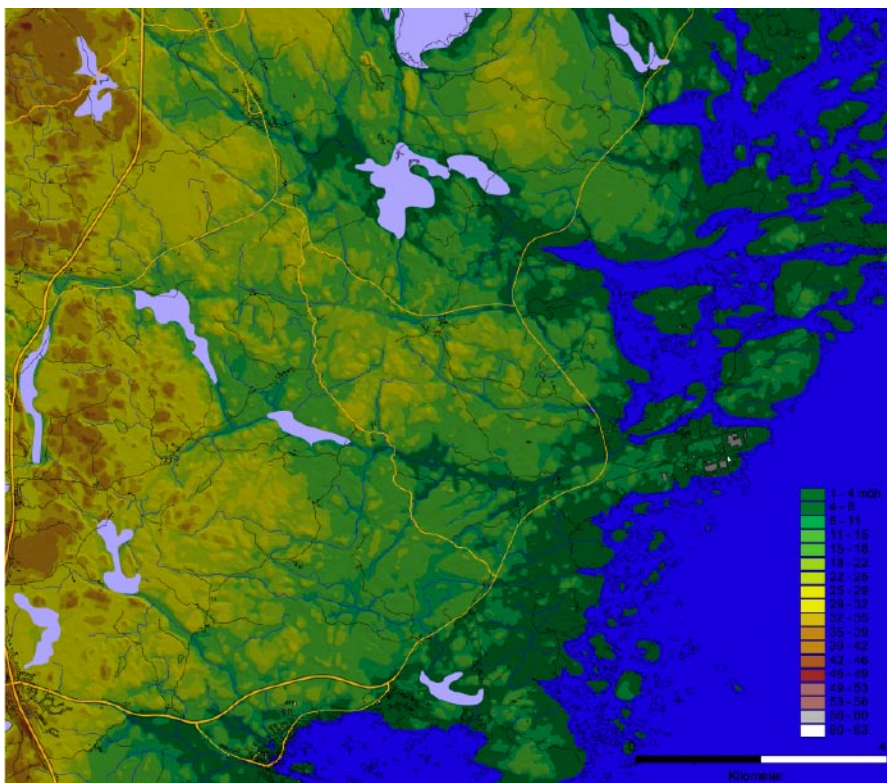
Figur 2-4. Strandlinjen 4000 BC. Strandlinjekarta beräknad med en numerisk modell utvecklad vid SGU. Trianglarna markerar platser med mesolitiska fynd. Sveriges Geologiska Undersökning (SGU). Medgivande: Dnr 30-238.

Figur 2-5. Strandlinjen 1800 BC. Strandlinjekarta beräknad med en numerisk modell utvecklad vid SGU. Trianglarna markerar platser med fynd från bronsålder. Sveriges Geologiska Undersökning (SGU). Medgivande: Dnr 30-238.

Figur 2-6. Strandlinjen 500 BC. Strandlinjekarta beräknad med en numerisk modell utvecklad vid SGU. På kartan är områdets samtliga gravar (rösen och stensättningar) markerade. Sveriges Geologiska Undersökning (SGU). Medgivande: Dnr 30-238.

Figur 2-7. Strandlinjen 1000 AD. Strandlinjekarta beräknad med en numerisk modell utvecklad vid SGU. Sveriges Geologiska Undersökning (SGU). Medgivande: Dnr 30-238.

Tabell 2-1. Historiska åldrar.

Period	Börjar	Slutar
Jägarstenålder (mesolitikum)	Istiden slut	4300 BC
Jordbrukarstenålder (neolitikum)	4300 BC	1800 BC
Äldre bronsålder	1800 BC	1100 BC
Yngre bronsålder	1100 BC	500 BC
Äldre järnålder	500 BC	400 AD
Yngre järnålder	400 AD	800 AD
Vikingatid	800 AD	1050 AD
Äldre medeltid	1050 AD	1200 AD
Hög medeltid	1200 AD	1400 AD
Sen medeltid	1400 AD	1530 AD

Riksantikvarieämbetets (RAÄ) två fornminnesinventeringar i Misterhult var inriktade på att kartlägga förhistoriska gravar. Kunskapen om det befintliga beståndet bedöms som mycket bra. Däremot var, och är, förutsättningarna för att hitta boplatser inte gynnsamma. Vid RAÄ:s inventeringar ägnades därför mindre tid åt denna fornlämningstyp. Istället intervjuade inventeringspersonalen boende i trakten om man noterat arkeologiska fynd på sina ägor. Trots det finns inom kandidatområdet bara några få platser med lösfynd som kan indikera boplatser. Till kategorin boplatssindikationer hör även de skärvstenshögar som registrerats. Situationen håller dock radikalt på att förbättras genom det arbete som bedrivs inom projektet ”Fortid i Oskarhamn kommun”.

2.2.4 Jägartiden i kustbygd

Tidigare var få mesolitiska lämningar från Misterhult kända. Den inventering som pågick år 2002–2003 i Oskarshamn har visat att området var flitigt utnyttjat under detta skede. Ingen av dessa nyfunna boplatser har grävts ut. Undersökta lämningar finner vi längre söderut, i trakten av Oskarshamn där en boplatz (Lilla Mark) låg i mynningen av en vik (idag Döderhultsdalen) i det så kallade Litorinahavet. Boplatzen dateras till 6000–4000 BC. Lilla Mark-lokalen ser man som en del i ett bosättningsmönster under senmesolitikum, där människorna intensivt utnyttjade boplatser vid åmynningar och laguner längs kusten. Dessa boplatser uppfattas som mer eller mindre permanent bebodda. Innevånarna hade vida kontaktnät under perioden senmesolitikum – tidigneolitikum. Dessa utbytessystem omfattade hela Kalmarsundsområdet samt delar av Öland och Gotland. Kontakterna mellan dessa grupper ser man arkeologiskt genom råmaterialen för redskapsproduktionen. Flintan, som inte finns naturligt i området, är ett exempel på långväga transport av denna vara.

2.2.5 Stenålderns jordbrukarkultur – en blandekonomi

Med neolitikum börjar människorna att utöva åkerbruk och boskapsskötsel vid sidan om jakt, samling och fångst. Det finns flera kända neolitiska boplatser i norra Kalmar län och de har alla en anknytning till vatten. De flesta är från mellanneolitikum och brukar knytas till olika neolitiska grupper. Dessa definieras framförallt genom lerkärlens utformning: trattbägarkultur, gropkeramisk kultur samt stridsyxekultur. Gropkeramisk förefaller dominera. Under den här perioden förekommer både stora boplatser och mindre bo- och fyndplatser. De neolitiska boplatserna i och runt Oskarshamn kan ses som en förlängning av det senmesolitiska bosättningsmönstret som fortsätter att fungera in i mellanneolitikum.

Figur 2-8. Båtformad yxa från neolitisk tid. Funnen vid Virkvarn. SHM 19087.

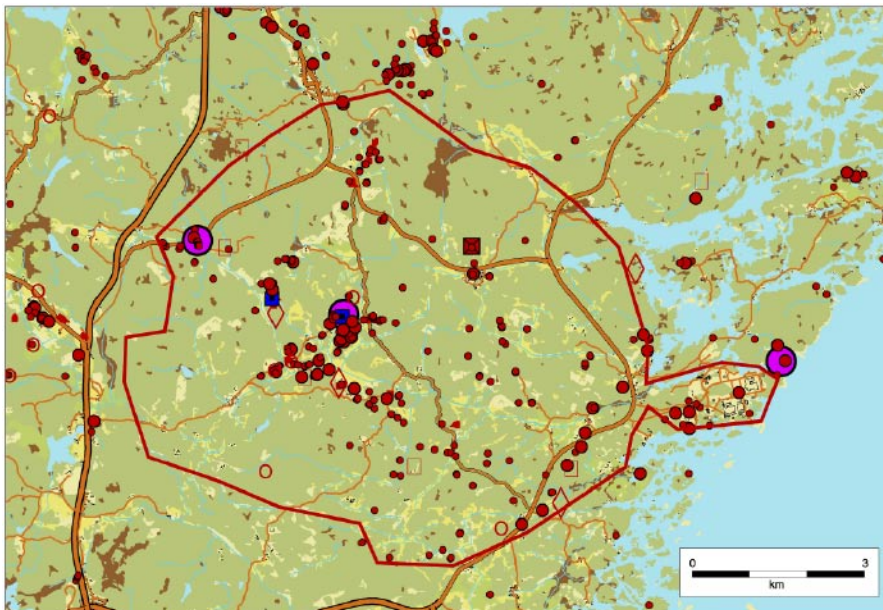
2.2.6 Den äldre metalltidens rösen och stensättningar

Det är först med bronsåldern som den förhistoriska tiden klart ger sig tillkänna i Misterhult (figur 2-9). Bronsåldern representeras av de många gravarna (rösen och stensättningar), närmare 1 500 stycken fördelade på 739 lokaler i Misterhults socken. Förutom rösen (15 %) och runda stensättningar (82 %) finns rektangulära stensättningar och skeppsformade stensättningar. Man menar att de flesta Misterhultsgravarna anlagts under yngre bronsålder (cirka 1200–500 f Kr).

Till bronsåldern hör antagligen även de 30 skärvstenshögar (en sorts avfallshögar) som man funnit i Misterhult. De ligger ofta i anslutning till gravkoncentrationer och ska ses som boplotsindikatorer, och då från yngre bronsålder. Ingen skärvstenshög är dock undersökt.

I Misterhultsområdet finns en bronsåldersmiljö som sticker ut. Det gäller Snäckedal, med ett 30-tal rösen och över hundra stensättningar (figur 2-11). Just Snäckedal har man velat se som ett centrum för ett större område, ett säte för en hövding.

Inom kandidatområdet finns en miljö vid Stora Basthult/Värnamo med 19 rösen, 88 runda och 3 skeppsformade stensättningar inom ett cirka 200 ha stort området (figur 2-9). Ett av rösen är 25 meter i diameter och försett med ett brätte. Här finns också skålgropar och några lösfynd som även de är från bronsålder.

Figur 2-9. Karta över stensättningar och rösen (röda). Inom området finns tre stora rösen (> 20 meter i diameter, Plittorp, Stora Basthult, Ävrö) samt ett par skärvstenshögar (blå fyrkant). Jämför även med figur 2-6.

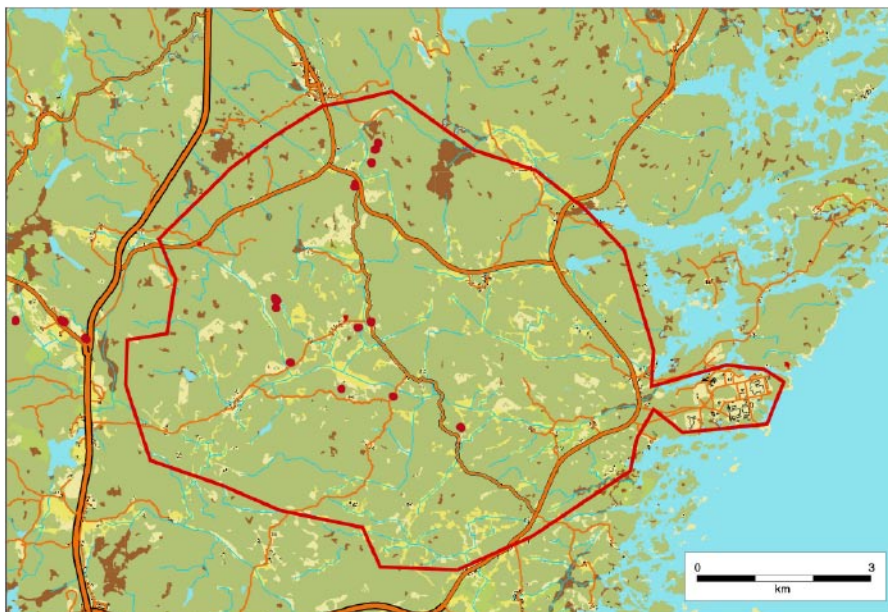
Figur 2-10. Vänster: Stensättning i "misterhultsk" skogsmark. Höger: Vy från ett köksfönster i Stora Basthult.

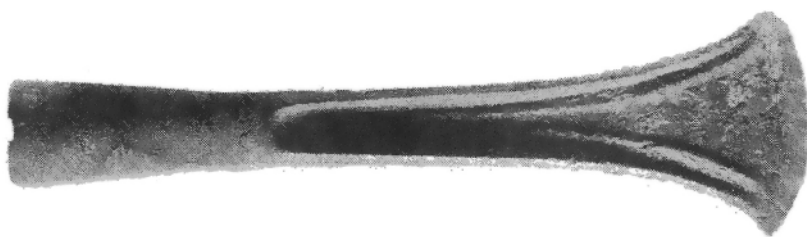
Figur 2-11. Det stora stenskeppet vid Snäckedal.

Många av gravarna byggdes en gång i anslutning till de dåtida Östersjöstränderna. Under bronsåldern skilde sig sannolikt inte den ekonomiska basen från neolitikum. Frågan är hur proportionerna mellan de olika försörjningsgrenarna sett ut. Man har föreslagit att Misterhultområdets bronsåldersmänniskor hade sin huvudsakliga försörjning från havet. Markslagen lämpade sig inte för ett mer omfattande åkerbruk och boskapsskötsel. Den mesolitiska ekonomin skulle således fortleva som ekonomisk bas.

Några hållristningar känner man inte till i Misterhults socken. Skålgropar finns dock på ett fåtal platser varav två finns inom kandidatområdet, båda vid Stora Basthult.

Figur 2-12. Gravfälten i Misterhult.

Figur 2-13. En så kallad holkyxa av brons, från äldre bronsålder. Upphittad i Stora Basthult. SHM 15877.

Bronsålderns bebyggelse anses bestått av ensamgårdar och i takt med strandlinjens tillbakagång skapades utrymme för nya bosättningar. Dessa "kolonisationszoner" ger sig tillkänna genom stensättningar medan de gamla kärnbygderna signaleras genom rösen.

2.2.7 Var finns järnåldern?

Om bronsåldern i trakten ska beskrivas som rik, så ger järnåldern en rakt motsatt bild. Järnåldern är allt annat än framträdande i Misterhultsområdet. Man har till och med beskrivit området som näst intill en ödebygd under denna period. Uppfattningen grundar sig att järnålderns typiska gravformer saknas och att förhistoriskt präglade ortnamn nära nog saknas helt.

Men klart är ändå att det funnits en befolkning, både i kustmiljö (undersökta rösen) och i inlandet (exempelvis Fårbo, Botestorp). Några lösfynd pekar i samma riktning (eldslagningsstenar från Göljhult och Köksmåla). Gravformer som man gärna vill knyta till bronsålder har visat sig leva kvar in i järnålder, rent av in i medeltidens början. Det förekommer också kustnära "bronsåldersgravar" som genom sin lokalisering till låga nivåer inte kan vara äldre än järnålder. I ett fall har det kunnat verifieras genom undersökning och arkeologisk

datering (1000–1100-tal). På andra håll i Sverige förekommer rösen som bevisligen anlagts så långt fram som i vikingatid. För Misterhult har man föreslagit generellt att gravar som ligger lägre än 5 meter över havet rimligen anlagts under järnålder – eller senare.

Slutsatsen är att Misterhultsområdet var befolkat under järnålder men det återstår att närmare belysa bebyggelsens karaktär och omfattning.

2.2.8 Misterhult och Tuna län

Fornlämningsbilden i Misterhult kan tolkas som att befolkningen minskar under sen bronsålder och/eller äldre järnålder. Det är först under medeltidens början som man kan se en kolonisation och nyodling. Bakgrunden till den bebyggelseförändring som vi idag kan se måste ses i ett socialt sammanhang. En möjlig förklaring till den medeltida expansionen är att området koloniserats genom en organiserad process ledd av kungens förvaltare på Tuna gård. Enligt denna tolkning ska kolonisationsprojektet ha baserats på att nybyggarna rekryterades bland frigivna trälar, legohjon, husmän och fattiga bondsöner. Det var människor som var vana vid hårt arbete och som behärskade grunderna i jordbrukets konst. Efter några arrendefria år kunde de framgångsrika bilda familj och gå upp bland de fria landborna. Skatt betalades till kronan.

Figur 2-14. Aspeland, Sevede och Tuna län omkring 1540 (ur DMS 4:4, s 26).

Figur 2-15. Tuna läns häradssigill användes vid trohetseden till hertig Johan 1568 och vid beivlingen av Älvsborgs lösen 1571.

Tuna gård hade under vissa perioder en stor betydelse för utvecklingen i Misterhult. Och hur Tuna blev en kungsgård kan vi bara spekulera kring. Man skulle hypotetiskt kunna tänka sig att övertagandet hänger samman med en i Mellansverige framväxande kungamakt som under tidig medeltid flyttar fram sina positioner mot det viktiga och politiskt omstridda Kalmarsundsområdet. Förutom Tuna gård ingick också husabyarna i Hossmo och Högsby i denna inledningsvis försiktiga etablering.

Misterhultområdets anknytning till ett större sammanhang framgår av kopplingen till Vimmerby. Via Tunaåsen som var en viktig färdväg redan under järnåldern, upprätthölls under medeltiden en kommersiell förbindelse mellan staden Vimmerby och dess hamnplats Fieholm. Och därmed hade man en koppling till en av Nordeuropas viktigaste handelsled, som följde utmed östkusten.

För att sammanfatta: i Tuna län fanns två saker som lockade medeltidens entreprenörer: mark att kolonisera och goda transportvägar till kommersiella centra där överskottet kunde omsättas. I Tuna län, Tjustgöla fäste undantaget, var det kungamakten som skulle exploatera resurserna och befrämja deras omsättning genom att ge Vimmerby med dess hamnplats Fieholm handelsprivilegier.

2.2.9 Sjöfart och bebyggelse under 1 000 år

Som vi sett så kan näringslivet i äldre tider på fastlandet beskrivas som sammansatt. Och det gäller i än högre grad i skärgården och i de kustanknutna bygderna. Få av landsbygdens miljöer har ju genererat ett så påtagligt mångsyssleri. Hit hör förstås den rena havsfångsten med både fiske och jakt, bondenärigen, skeppsseglast, lotsverksamhet och den sjöanknutna industrin som exempelvis skepps- och båtbyggeri. Vad som gör en beskrivning av skärgårdens näringsliv så komplicerad är inte endast den stora variationen utan också att den varierat så över tiden.

Några exempel på lämningar efter "skärgårdsbruket" syns som tomtningar och båtlämningar samt rösen och stensättningar. I skärgården kan dessa vara från järnåldern eller senare. En annan svårtolkad och svårdaterad kustlämning är labyrinter. Sjomärken dyker upp som stensamlingar eller ibland genom ortnamn (tunna, stång och kors). De som finns kvar benämns oftast båkar, kummel eller stenkäringar. De få som finns kvar är de flesta belägna invid de farleder som går genom skärgården och som har ungefär samma sträckning som den haft de senaste seklen, och troligen längre än så. Begravningsplatser är en annan kategori som av traditionen ofta benämns pest- eller kolerakyrkogårdar. Man vill dock gärna knyta dessa begravningsplatser till den sjötrafik som gick genom området.

Figur 2-16. Misterhults sockens vapen.

Utmed smålandskusten har alltid bedrivits sjöfart. En förhållandevis detaljerad och tidig beskrivning är nedtecknad i slutet av 1200-talet och kallas "Nauioogatio ex Dania per mare Balticum ad Estonian" förkortat "Navigatio". I "Navigatio" nämns en rad platser utmed kusten. Man har föreslagit att det handlar om säsongsfiskeplatser där franciskanermunkar kunde hålla mässor mot ersättning i form av mat, husrum och gåvor. En annan tolkning är att det rör sig om som hamnar i mycket vid mening; nödhamnar, ankarplatser, skjutsstationer, lotsplatser eller flottbaser. Lotsplatstolkningen har framförts med störst emfas.

Vissa av de i "Navigatio" omnämnda platserna har under lång tid spelat en roll för sjöfarten. Många bör dessutom ha haft bofast bebyggelse redan på 1200-talet. Till dessa hör, i Misterhults socken, bland annat Fittjehammar (= geishammer?), Uthammar, Ävrö och Vinö. Dessa platser sammanfaller med de uppgifter som finns om farleder under 1600- och 1700-talen.

Andra indikationer på sjöfart ortnamn som innehåller "drag". Ordet syftar på platser där man drog eller bar båtar. I Misterhult finns även namn som ses som belägg för vårdkasar: böte och Vårbergen. Förknippade med det kan de två resterna efter befästningsanläggningar i Misterhults socken vara, en fornborg vid Fågelfjärden samt husgrunder och vallar på en holme nedanför Solstadsström.

Skärgårdens bebyggelsenamn är överlag tillkomna efter förhistorisk tid. Genom skriftliga källor vet vi att 1500-talets bofasta befolkning höll till på de flesta platser där det idag finns bofast bebyggelse men man räknar med att Misterhults skärgård var koloniserad i samma omfattning på 1300-talet.

Bofast bebyggelse i Misterhults skärgård etablerades sannolikt först under tidig- och högmedeltid. Denna uppfattning bygger på kameralt material och bebyggelsenamnen. Frånvaron av gravkoncentrationer av samma typ som yngre järnålderns gårds- och bygravfält i kända bebyggelselagen ger stöd för denna tolkning.

Skärgårdshushållen präglades av stark tradition och hög självförsörjningsgrad där fiske och boskapsskötsel utgjorde huvudnäringarna. Odlade produkter som spannmål bytte man till sig. De många öarna bör ha givit gott bete till boskapen. Under 1700- och 1800-talen ökade antalet hushåll kraftigt i byarna och nyodlingen var intensiv. Detta ledde i sin tur till en

bebyggelseexpansion ut på vissa utskärsfiskelägen under denna tid. Utkomstmöjligheterna på dessa fiskelägen verkar emellertid ha varit ytterst begränsade och därför blev bofastheten i många fall kortvarig.

Innan befolkningsökningen fanns utrymme för andra att fiska i skärgården än enbart lokalbefolkningen. Framför allt i ytterskärgården. Genom att Misterhults skärgård var kronoägd kunde politiska beslut underlätta möjligheten för utifrån kommande att bedriva utskärsfiske. En del av tomtningarna i yttersta havsbandet kan möjligen knytas just till dessa främmande fiskare. Andra tomtningar, belägna längre in i skärgården, bör dock hänga samman med lokalbefolkningen.

Begravningsplatsernas anknytning till farleder från 1700-talet och framåt liksom hamnarnas lägen jämte "Navigatio"-platserna och indikationer på sjömärken tyder på att farlederna för transitotrafiken haft ungefär samma sträckning sedan tidig medeltid.

2.2.10 Odlingslandskapets historia

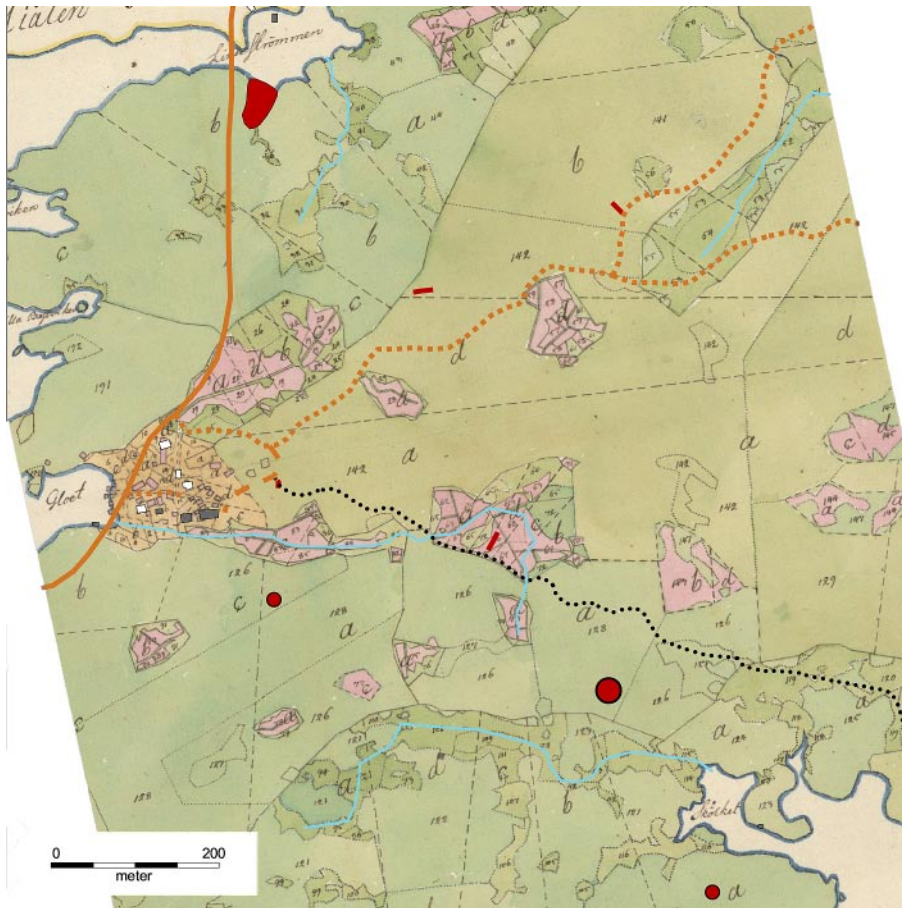
Så långt man kan se bakåt i tiden så kan Misterhult karaktäriseras som en skogs- och skärgårdsbygd. Näringslivet har varit sammansatt med jordbruk, skog och fiske som hörnpelare, låt vara med skiftande tyngdpunkt, dels beroende på var i bygden man befinner sig, dels vilket tidsskede man avser. I skärgården har av naturliga skäl rått en stark specialisering på fiske. Men där har jordbrukets relativa betydelse varierat både i tid och rum.

Ur jordbrukssynpunkt var Misterhult tillsammans med Tjust regionens svagaste jordbruksområde under 1600-talet, särskilt med avseende på spannmålsproduktionen. Åkerbruket uppvisade sedan under följande århundrade en fortsatt svag utveckling som varat ända i våra dagar. Under efterkrigstiden har man här förlorat mest åkermark och flest antal jordbruksenheter i hela Kalmar län.

Byarna i Misterhult bestod vanligen av ett eller högst två hemman. Bebyggelsen låg ofta vid mer öppna arealer som uppstått vid korsningen mellan flera sprickdalar. Åkermarken var mycket liten. Mest gynnade var de enheter som låg på åsarna. Exempel på det är några av Misterhults säterier. Intill kusten och på skärgårdsöarna var andelen åkermark försumbar.

Figur 2-17. Hölada i förfall vid Ström. April 2004.

Figur 2-18. Utsnitt ur skifteskarta från 1801 över Ävrö by med dagens vågar, stigar och bebyggelse. Bytomten (orange) låg alldeles intill vattnet, med båthusen vid stranden. Åkrarna (rosa) var små och låg spritt. Äng och hagmark utgörs av grönlaverade och oregelbundna ägofigurer. Samtliga dessa marker ligger i små dalgångar som före utdikning varit mossmarker. Rosen och stensättningar är markerade med röda cirklar.

Om näringslivet i äldre tider på fastlandet kan beskrivas som sammansatt gäller detta kanske i än högre grad i skärgården och i de kustanknutna bygderna. Få av landsbygdens miljöer har ju genererat ett så påtagligt mångsyssleri. I likhet med andra skogsbygder spelade boskapsskötseln stor roll, med tyngdpunkt på produktion av mejerivaror. Med boskapen följer att odlingen var inriktad på foderproduktion, vilket präglade landskapsbilden.

Till näringslivets beståndsdelar hörde även en rad utmarksnäringar. Skogen användes inte bara för bete och vedfångst, gärdsel och husbehovsvirke utan svedjebbruk, kolning, tjärtillverkning och pottaskebränning jämte sågverksamhet var i många fall en viktig del av hushållens samlade ekonomi. Handel med sågade varor hade naturligtvis en fördel av läget vid kusten. Figeholm hörde till de etablerade lastageplatser där det fanns en båtbyggartadition. Den kom att under 1800-talet växa till en mindre varvsindustri, genom de trävaruexportörer som verkade där.

Före 1600-talet dominerades ägandet i Misterhult av kronan. Under 1600-talet förändras emellertid dessa förhållanden radikalt då stora delar av kronans innehav förlänades. Ledande släkt var Hammarskjöld som så småningom lade under sig stora delar av Misterhult. De inrättade även ett antal säterier, bland annat Virebo, Fårebo, Virum och Misterhult. Med adelns inträde görs flera industrisättningar. I Virbo anlades exempelvis en kniphammare 1693. En liknande anläggning fanns i Ölvedahl liksom en manufakturmedja.

Figur 2-19. Misterhults säteri.

I Bussvik anlades på 1700-talet ett kimiröksbruk, ett sodaverk och ett pottaskeraffinaderi. Ett annat exempel är Solstads koppargruva som utnyttjats i omgångar sedan 1400-talet. Särskilt livlig tycks driften ha varit under 1700-talet. Verksamheten lades ner 1920. Vid sidan om dessa industrier bedrevs även stentäkt.

Godsägarna medförde många innovationer som kom att präglade böndernas jordbruk under 1800- och 1900-talen: kärr och madängar som genom utdikning omvandlades till åker, stenmurar runt inägorna för att spara skogen. Processen påbörjades på slutet av 1700-talet men för den stora majoriteten skulle jordbrukets förändringar dröja till 1800-talets mitt och senare.

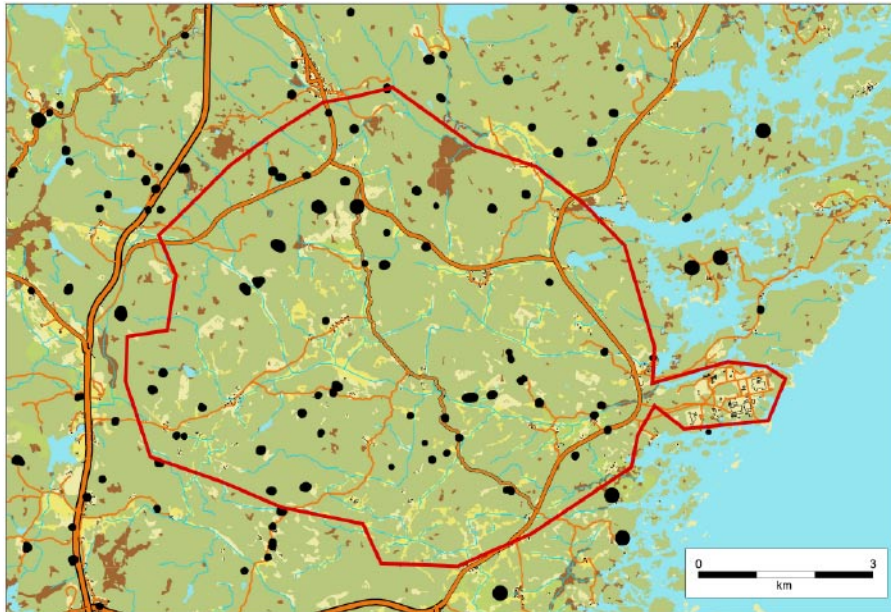
I skärgården bedrevs i stor sett inget åkerbruk före 1700-talets mitt, undantaget en blygsam odling i de kustanknutna gårdarna. I stället gällde boskapsskötsel som var intensiv och överbetning förefaller ha varit ett vanligt tema. I princip förefaller varenda liten holme ha utnyttjats för ändamålet.

Åkerbruket kommer till skärgården först med den stora befolkningsökningen under 1700-talets andra hälft och 1800-talets början. Detta sammanfaller också i tiden med att fiskfångsterna blev allt mindre, sannolikt beroende på de naturliga svängningar som äger rum i fiskebeståndet, men kanske också som en följd av överexploatering. Odlingsinsatserna var dock begränsade, för det satte de naturliga resurserna en gräns.

2.2.11 De egendomslösa

Misterhults hembygdsförening genomförde på 1970-talet en torpinventering. Man registrerade då bland annat torp och backstugor. Fornminnesinventeringen registrerade dessa lämningar byråmässigt, och endast några har besiktigats i fält (figur 2-20).

I denna omfattande inventering är de olika lägenheterna ”klassade”: som torp, backstuga, husortorp eller båtsmanstorp. I många fall har man noterat när de sista innevanarna avflyttade från torpen. De flesta torpen läggs ner under perioden 1850 till 1940-talet. I många fall flyttar innevanarna till staden, vilket i detta fall innebär Oskarshamn. Inom det område för vilket fornminnesregistret digitaliserats har runt 200 torp och backstugor registrerats (som torp eller bebyggelselämning).

Figur 2-20. Torp- och backstugelämningar.

Figur 2-21. Vänster: Grindstolpe och hamlat träd vid en torplämning, belägen strax sydöst om KLX03 (raå 1637). Höger: Röjningsröse vid torplämning på Lilla Laxemar.

2.2.12 Misterhult – bebyggelsekaraktäristik

Inom kandidatområdet finns ett drygt tiotal byar samt åtskilliga ensamgårdar och torp. De visar på bebyggelsens huvuddrag med ett ursprung i medeltid. Enskilda byggnader har förstås förändrats och de minsta åkerlyckorna har lämnats att växa igen, men bebyggelsens stora drag är fortfarande desamma som då.

Med få undantag domineras bebyggelse som kan knytas till de agrara näringarna. **Bytomterna** ligger i höglänt terräng i nära anslutning till inägomarken. De flesta av byarna kan karaktäriseras som klungbyar, som tillsammans med platsbyn utgör den dominerande byformen i Götaland. Den utmärks av att gårdarna ligger relativt fritt utspridda eller i glesa klungor, ofta längs en byväg eller vid en vägkorsning. Byarna har

Figur 2-22. *Befolkningen i Misterhult 1861. (Ur boken "Misterhults socken 1955).*

inte påverkats av skiftesreformerna i lika stor utsträckning som i till exempel Möres slättland där hela byar helt kunde sprängas. Byarna var som störst under 1800-talets första hälft därefter minskade antalet gårdar.

De flesta av **gårdarna**, vare sig de ligger i byarna eller har flyttats ut till en ny plats, är i mer eller mindre renodlad form exempel på den så kallade götiska gårdstypen. Den karaktäriseras av att bebyggelsen utgörs av en sluten enhet som är uppdelad på man- och fågård, ofta med ett staket emellan. På de ensamliggande gårdarna som flyttats ut i samband med storskiftet är bebyggelsemtomten ofta större med ett längre avstånd mellan man- och fågård än inne i byarna.

Ofta fick **torpen** hålla till godo med lägen långt från byarna med sämre odlingsförutsättningar. Ett torp var under 1500-talet ett litet nybygge långt från bebyggda trakter. Här ut mot kusten i misterhultstrakten förekommer tre typer av torp: *Säteritorp* – där i vissa fall även torparen var befriad från skatt. Torparen var skyldig att utföra ett visst antal dagsverken på säteriet samt att leverera en viss mängd av t ex bär, vävda tyger, vedaska till byk etc till huvudgården. *Bondetorp* – som var den vanligaste torpformen i området hade liknande villkor som säteritorpen förutom skattefriheten. Mängden torp som hörde till bondgårdarna

■	Figeholm	770	invånare.
■	Misterhult	270	"
■	Fårbo	264	"
■		10	invånare.
•		5	"
•		1	"

Upprättad 1954 av Walter Karlström
 efter siffermaterial ur församlingsbö-
 kerna av Andreas Adell.

Figur 2-23. Befolkningen i Misterhult 1954. Notera hur antalet bebyggelseenheter minskar.
 (Ur boken "Misterhults socken 1955).

var som störst vid mitten av 1800-talet. Gränsen mellan vad som var ett torp och vad som var en backstuga kunde vara flytande. En torpare som inte längre förmådde sköta jorden kunde få sitt torp omvandlat till backstuga och en duktig backstugusittare kunde få status som torpare. *Båtmanstorp* – som innebar att flera gårdar sammanfördes till så kallade rotar som var skyldiga att hålla kronan med en båtsman. Exempel på båtmanstorp är torpet Riket under hemmanet Åby, Ståltorpet under Lilla Basthult, Dubbetorp under Värnamo och Ernhult under Lilla Laxemar.

Gässhults **herrgård** har bildats genom sammanslagning av flera kronohemman på 1600-talet. I likhet med herrgårdarna Misterhult och Fårbo ligger Gässhult på en flack och i jämförelse med omlandet bördig ås. Huvudbyggnadens nedre våning lär vara från 1600-talet medan den övre byggdes till 1860 i samma strama nyklassiska stil som de näraliggande gårdarna Virkvarn och Lindnäs. Ekonomibygnaderna är byggda som dubbla flygelpar på ladugårdsplanen framför huvudbyggnaden

Figur 2-24. Exempel på en götisk gård från Östergötland.

Exempel på **övrig bebyggelse** är *hamnar*. Vid Kärrsvik fanns enligt generalstabens karta från 1872 två sågar och en kvarn. På fotografier från 1946 syns timmer ligga på hamnplanen i väntan på utskeppning. Kärrsvik har också varit hamn för skärgårdsborna när de skulle ta sig till kyrkan. Övrig bebyggelse består av enkla bostadshus från sent 1800-tal. *Snickeriverkstäder*: De skogliga näringarna har inte avsatt så många varaktiga spår i bebyggelsen. De tjärdalar och kolugnar som funnits i trakten finns inte bevarade annat än som arkeologiska lämningar. Det har enligt muntliga uppgifter funnits gott om snickare av olika slag i trakten. Många av de bostadshus som uppförts i byarna från sent 1800-tal till 1900-talets första hälft har bebotts dessa. Särskilt påtagligt är det i byn Mederhult där det vuxit fram en malmbesbyggelse av bostadshus utan egen jord. På torpet Ängelholm mellan Stora Basthult och Späckemåla finns en snickeriverkstad som var i drift ända i på 1990-talet.

Skolor: Första folkskolestadgan infördes 1842 men det är först i början av 1900-talet som de enskilda byarna började uppföra egna skolhus; Laxemar 1907 och ännu ett 1926, och Basthult 1932. Skolhusen som byggdes så sent var inte i drift mer än några årtionden innan de lades ner och barnen samlades i större skolor.

3 Sammanfattning av resultat – frågor för framtiden

3.1 Teman

Om man i punktform ska karaktärisera Misterhultsområdet så kan det se ut så här:

- Kustnäringar
- Sammansatt försörjningsstrategi
- Befolkning – avfolkning
- Fornlämningsrikt

Ser man till näringslivets utveckling så har jordbruket varit av mindre betydelse. Andra näringar, framförallt med marin anknytning, har haft en större betydelse än på många andra håll i Sydsandinavien. Strategin med att basera sitt livsuppehälle på en rad olika försörjningskällor har varit avgörande för samhällenas bestånd under olika tider. Hur man i denna kustbygd format sin försörjning, sett över tid, är ett tema som kan lyfta fram områdets särprägel i ett Sydsandinaviskt perspektiv där annars jordbruk fungerat som ekonomisk bas.

Nära förknippat med försörjningsstrategins utformning och framgångsrecept är bebyggelsens förändring, sett i ett längre tidsperspektiv. Under vissa perioder förefaller bebyggelsen vara mycket svagt representerad i Misterhult. I fallet stenålder handlar det dock mera om bristen på undersökningar. Projektet ”Forntid i Oskarshamns kommun” (FOK) har resulterat i en rad nyfynd, vilket leder till att stenåldersepoken ”befolkas”. Först med bronsåldern, och dess yngre del, blir förhistorien mer påtaglig genom alla de gravar som registrerats. Ännu så länge saknas boplatserna men här kommer sannolikt FOK att medverka till att bilden förändras.

Järnålderns bebyggelses karaktär och omfattning vet vi mycket litet om. Det finns nerlag men kontrasten är milt uttryckt stor i förhållande till den föregående epoken. Medeltiden ses därför som en kolonisationsperiod i Misterhult och detta gäller även kust- och skärgårdsdelen av Misterhult.

3.2 Frågor

En av idéerna vid sammanställningen av kunskapsläget var att peka på kunskapsluckor. Nedan följer ett första försök att peka på några problemområden.

3.2.1 Mesolitikum

Längs Smålandskusten finns en stor variation i använda råmaterial över tid och region. En råmaterialstudie kan användas för att belysa kontaktnät mellan olika regioner. Med råmaterialen spreds även nya intryck, influenser och idéer. Genom att utveckla frågeställningar kring råmaterialanvändningen och tillslagningstekniker kan vi få ny kunskap kring det mesolitiska samhället i ett större sammanhang. Relevanta frågeställningar i detta

sammanhang är: Vilka råmaterial har utnyttjats för redskapsproduktion och varifrån kommer de? Hur förändras proportionerna mellan de olika råmaterialen över tid?

Genom undersökningarna i Möre klarnade bilden om hur boplatserna var lokaliserade i landskapet under mesolitikum. Man kan se hur bosättningsmönstret koncentreras till åmynningar och laguner under senmesolitikum, för att under neolitikum återigen börja sprida ut sig. En rörelse i landskapet som hela tiden medförde att kontaktytorna förändrades. Koncentreringen och intensifieringen i utnyttjandet av områdena runt åmynningarna under senmesolitikum skapade en grogrund för förändring. En förtätning av bebyggelsen som förmodligen var en viktig del i neolitiseringsförloppet. Sker det en liknande förändring i bosättningsmönstret i området runt Misterhult? Eller gör de naturgeografiska förutsättningarna att bosättningsmönstret i Oskarshamnområdet ter sig annorlunda?

3.2.2 Neolitikum

Som en följd av den senmesolitiska bebyggelse förtätningen kan man fortsätta att följa neolitiseringsförloppet in i denna period. Till det kan man föra den förnyade diskussionen kring tre neolitiska ”kulturerna” (Gropkeramisk, Trattbägar- och Stridsyxekultur). Skall de tre traditionerna ses som olika samhällen, eller som grupper inom ett och samma samhälle? Är de samtida eller avlöser de varandra kronologiskt?

Av tradition spelar keramiken en avgörande roll i diskussionen. Ofta glöms stora delar av det slagna stenmaterialet bort i diskussionen. Att det finns stora variationer i stenmaterialet mellan gropkeramiska boplatser i Västsverige och längs Kalmarsund är uppenbart. Frågan är snarare vilka skillnader som finns mellan de tre ”kulturerna” i regionen. En kombinerad analys av keramiken och det slagna stenmaterialet skulle kunna ge mycket ny kunskap till debatten.

Var uppträder de neolitiska boplatserna och vad utmärker dem?

Projekt ”Forn tid i Oskarshamns kommun” kommer att identifiera av ”nya” boplatslägen i landskapet. Arkeologiska undersökningar skulle kunna visa på spår efter olika former aktiviteter beroende på var de ligger, ex jakt, jordbruk, rituella aktiviteter mm. Med andra ord finns det möjlighet att se hur man utnyttjat och strukturerat den omgivning de själva varit en aktiv del av?

3.2.3 Bronsålder

Sett ur ett regionalt perspektiv framstår Misterhultsområdet som ett område med en egen särprägel. Samtidigt kan man märka influenser från såväl trakten kring Kalmarsund som Tjust. Den karga miljön med få uppodlingsbara marker har gjort att relativt få lämningar har förstörts av det moderna jordbruket och sett ur ett nationellt perspektiv är bronsålderslämningarna i området väl bevarade. Området är därför mycket väl lämpat för studier om bronsålderns kustbosättningar. I Misterhult etablerades en sydsandinavisk bronsålderskultur som sannolikt i allt väsentligt var inriktad på jakt och fångst och som samtidigt uppvisar likheter med grupper som varit mer inriktad på jordbruk.

3.2.4 Järnålder

Utifrån gravformerna förefaller Misterhultsområdet genomgått en drastisk befolkningsminskning under sen bronsålder/tidig järnålder. Samtidigt finns fynd och en idé om att bronsålderns gravformer fortlever in i järnålder. Konsekvensen av det är att området i så

fall inte varit lika avfolkat som man först kan tro. Ur forskningssynpunkt vore det värdefullt att studera bebyggelseutvecklingen med ett längre tidsperspektiv: från bronsålder fram till och med medeltid. Fokus skulle kunna ligga på att klargöra samhällsförändringen under bronsålder och järnålder.

Järnåldern i kustbandet har kanske störst betydelse för att belysa sjöfarten och annat utnyttjande av vad kusten kunde erbjuda av fångst och jakt. Även om inlandet bar på en begränsad befolkning kan man tänka sig utifrån kommande som exploaterar området säsongsvist.

3.2.5 Medeltid

Misterhultsområdet förefaller i många avseenden vara ett medeltida kolonisationsområde. En forskningsuppgift är att se om så är fallet och i så fall försöka se hur denna kolonisation gått till. En sådan forskningsinsats skulle kunna knytas till långtidsperspektiv som föreslås under rubriken "Järnålder" ovan.

En fördjupad bebyggelsehistorisk analys, och då inte minst för ett begränsat detaljområde, behöver främst kompletteras med studier av äldre kartmaterial i kombination med fältinventeringar. Vidare är ortnamnen en viktig källa till kulturlandskapets historia och borde därför få en egen studie. En naturlig utgångspunkt skulle vara att utgå från Tuna och Tuna län.

3.2.6 Torpbebyggelse

Med tanke på den omfattande torpbebyggelsen vore en analys av intresse: när och hur torpen etablerades, vilka sorter det fanns och när och hur de övergavs. Vad finns kvar av torpen idag och hur används de?

Figur 3-1. Jordhungern under 1700- och 1800-talen medförde att man utnyttjade varje möjlighet att odla upp mark. Här ett exempel på en liten mossmark på Lilla Laxemar som har dikats ut och sedan odlats. April 2004.

3.2.7 Odling – näringsliv

Misterhultsbygden i ett regionalt perspektiv har en tydligt egen profil, där karaktäristiska, men för jordbruket begränsade, naturresurser har legat till grund för en sammansatt näringslivshistoria både på fastlandet och i skärgården. En möjlig väg är att se på odlingslandskapets utveckling utifrån äldre lantmäterikartor, bebyggelse, pollenanalys samt riktade arkeologiska insatser, om nu de sistnämnda blir aktuella.

Ett annat tema skulle kunna ta fasta på det sammansatta näringslivet i området och närmare studera dess utveckling under perioden 1600–1950.

Påverkan från kärnkraftsetableringen och driften har också påverkat Misterhultstrakten. Hur har det skett och hur har det påverkat landskapet och bilden av detsamma?

Figur 3-2. Ett nytt inslag i landskapet. När blir kraftledningarna en del av kulturarvet...?

Administrativa uppgifter

Projektnummer: 1520436

Undersökningstid: December 2002–mars 2004.

Projektgrupp:

Kenneth Alexandersson, Kalmar läns museum

Lars Einarsson, Kalmar läns museum

Alf Ericsson, Riksantikvarieämbetet UV Öst

Fredrik Hartz, SKB

Stefan Höglin, Stefan Höglin HB

Magnus Johansson, Kalmar läns museum

Lars Lundqvist, Riksantikvarieämbetet UV Öst

Gert Magnusson, Riksantikvarieämbetet Kunskapsavdelningen

Per Nilsson, Riksantikvarieämbetet UV Öst

Peter Norman Riksantikvarieämbetet Kunskapsavdelningen

Katarina Odéhn, SKB

Erik Wijnbladh, SKB

Olle Zellman, SKB

Följande personer har på olika sätt bidragit:

Linda Corneliussen, Länsstyrelsen i Kalmar län

Michael Dahlin, Förhistoria i Oskarshamns kommun

Birgitta Ericsson, Länsstyrelsen i Kalmar län

Lars Z Larsson, Riksantikvarieämbetet UV Öst

Philip Seward, Förhistoria i Oskarshamns kommun

Albert Svensson, Misterhults Hembygdsförening

Dag Widholm, Högskolan i Kalmar/Kalmar Länsmuseum

Koordinatsystem: Rikets nät 2,5 gon Väst

Dokumentationshandlingar består av denna rapport samt fornlämningsdata vilka via Länsstyrelsen i Kalmar län tillförs LMV geodatabank. Data lagras även hos SKB.

Fornminnesinventeringen i Misterhults socken

Misterhults socken har genom Riksantikvarieämbetets försorg fornminnesinventerats två gånger. Förstagångsinventeringen gjordes 1942. Denna inventering reviderades 1979. På 1930-talet gjordes en sk snabbinventering, då man upprättade ett flertal specialkartor över de mer betydande fornlämningslokalerna.

Täckningsgraden 1979 var 2 km² per arbetsdag och inventerare (platsledarens arbetstid oräknad).

Kompetens. Personalen vid inventeringarna bestod av platsledare (Gert Magnusson) med tidigare erfarenhet av inventering i Kalmar län och några inventeringsassistenter (Mikael Jakobsson – med 0 månaders inventeringserfarenhet, Birger Franzon – 20 mån, Peter Norman – 4 mån, Roy Sjöberg – 42 mån och Marianne Syllner – 4,5 mån). Samtliga (utom Mikael Jakobsson) hade tidigare erfarenhet av inventering i länet. Resultatet var maximalt med tanke på täckningsgraden och den delvis ganska svårinventerade terrängen.

Kvalitet. Förstagångsinventeringen var i princip bara inriktad på förhistoriska gravar. Vid revideringen kompletterades gravinventeringen och man kan säga att inventeringen av förhistoriska gravar är tämligen väl genomförd.

De topografiska förutsättningarna för att hitta boplatslämningar var inte särskilt gynnsamma varför endast begränsad tid lades ner på en sådan. Ett fåtal boplatslämningar synliga ovan mark (skärvstenshögar) registrerades också. Det skedde omfattande intervjuer av lokalbefolkningen för att få uppgifter om lösfynd av stenåldersartefakter. Dessa fynd uppfattades då främst enbart som lösfynd. Några tolkningar av lösfynden som boplatsindikerande gjordes inte.

Vidare följde man noggrant upp en av hembygdsföreningen gjord torpinventering. Samtliga bebyggelselägen registrerades byråmässigt. De granskades i fält endast undantagsvis. Andra lämningstyper som registrerades, dock ej fullständigt, var fossil åkermark i form av röjningsröseområden och röjda ytor samt industrilämningar som tjärdalar, kolbottnar och såglämningar. I trakten av Virum gjordes en del försök att sätta samman gravar och röjningsrösen till förhistoriska agrarmiljöer, men på grund av tidsbrist fullföljdes aldrig dessa initiativ. Övergivna bytomter registrerades endast i undantagsfall.

När det gäller skärgårdens fornlämningar gjordes en särskild satsning. En person arbetade under två månaders tid med att inventera denna. Skärgårdsinventeringen kompletterades senare stickprovsvis under slutet av 1980-talet. Bedömningen är att skärgården är mycket bra inventerad. Vanliga lämningstyper är sjömärken och tomtningar. På några platser har man påträffat begravningsplatser från sen tid.

Industrihistoriska lämningar, såsom gruvmiljön vid Solstadström eller industrimiljön vid Mörtfors är inte inventerade enligt moderna metoder.

Peter Norman och Gert Magnusson, Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen

2003-01-30

Stenålder i Oskarshamnsområdet

Forskningshistorik

Redan under 1910-talet påbörjade Nils Åberg sin inventering av stenåldersfynd i Kalmar län. Inventeringen var ett led i den systematiska genomgång av Sveriges stenålder som Knut Stjerna startade 1907. Stjernas målsättning var att kartlägga ledartefakternas geografiska spridning i Sverige. Åberg tilldelades den del av Småland som ligger i Kalmar län samt Öland.

Åberg källmaterial utgjordes i huvudsak av lösfynd vilka fanns på museerna samt i enstaka större privata samlingar. Spridningskartorna, vilka redovisar de olika artefakternas fördelning per socken, visar på stora regionala skillnader /Åberg 1913, 1923/. Arbetsmetoden gjorde dock att resultatet inte blev jämförbart över hela länet, länets norra delar blev under-representerade. Från Misterhults socken redovisar Åberg 23 lösfynd som i tid spänner från senmesolitikum till senneolitikum. Det bör även nämnas att Åberg vid tiden för sin sammanställning endast kände till ett ytterligt fåtal verkstadsplatser/boplatser i hela Kalmar län.

Nils Åbergs arbete kom senare att kritiseras av /Gustawsson 1927/. Kritiken går bland annat ut på Åbergs tydliga inriktning på länets södra del samt att Åberg inte tog hänsyn till Östersjöns olika stadier. Vidare konstaterar Gustawsson att den dåliga kännedomen om verkstadsplatser/boplatser förmodligen grundar sig på att Åberg aldrig besökte undersökningsområdet. För att bättra på kunskapen om stenåldern i länets norra delar redogör Gustawsson för en rad boplatser.

Den första större arkeologiska undersökning i länet av en stenåldersboplats genomfördes vid Humlekärrshult (Oskarshamn) i mitten på 1930-talet. I samband med ett egnahemsbygge undersöktes en cirka 350 m² stort yta. Man fann ett stort keramikmaterial och rikligt med bearbetad flinta och bergart. Keramiken var i huvudsak gropkeramisk men det fanns även trattbägar- och stridsyxekeramisk /Bagge 1936/. Efter att boplatserna vid Humlekärrshult blivit kända utökades de kända boplatserna runt Oskarshamn snart med ytterligare en handfull lokaler. Två av de mer kända är Syréns hage och Lilla Mark som kom att delundersökas under 1930-talet /Bellander 1935, Lindquist 1936, Hansson 1937/.

Efter dessa tidiga arbeten kom det att dröja fram till 1977 innan området återigen blev högaktuellt ur ett arkeologiskt perspektiv. En omläggning av riksväg 15 medförde att stora delar av boplatserna Lilla Mark berördes. Riksantikvarieämbetet genomförde därför en undersökning som resulterade i ett stort fyndmaterial från både mesolitikum och neolitikum /Edenmo 2001, Svedberg 1988/. Materialet från Lilla Mark har blivit föremål för bearbetningar vid två tillfällen /Callahan 1987, Taffinder 1987/. Båda dessa arbeten studerade det slagna stenmaterialet utifrån ett råmaterialperspektiv. Förutom flinta består det bearbetade stenmaterialet från Lilla Mark av bland annat kvarts, kvartsit, hälleflinta och porfyr.

Strandlinjer/naturgeografi

Den högsta kustlinjen i området ligger på cirka 105 meter över havet och återfinns cirka 30 km från den nuvarande kusten /Svensson 1989/. Vid tiden för ancylussjön står vattennivån cirka 20 meter över dagens havsnivå. Ancylostansgressionen inträffar runt 8300 BC medan Litorinatransgressionen infaller runt 5000 BC.

Ungefärliga nivåer kring vilken Östersjöns nivå befann sig under olika stadier är:

- Mesolitikum cirka 20 meter.
- Tidigneolitikum cirka 15 meter.
- Mellanneolitikum – Äldre bronsålder cirka 10 meter.

Ser man till Misterhults socken är landskapet påverkat av både ancylus- och litorina-transgressionerna.

Stenåldersarkeologi i Misterhult socken

Den publicerade kunskapen om stenåldern i Misterhults är mycket begränsad. Ser man till Riksantikvarieämbetes register över fornlämningar i Misterhults socken uppvisar kustregionen än i dag en påfallande brist på kända boplatser. Efter revideringen 1979 omfattade registret fanns endast ett 20-tal fynd- och boplatser. Senare har bara ett fåtal lokaler kommit till. En av orsakerna till den begränsade kunskapen är det låga exploateringstrycket, vilket inneburit få arkeologiska undersökningar. Kalmar läns museum har endast genomfört två lokaler med lämningar från stenåldern.

En av dessa undersökningar orsakades av att schaktningsarbeten för en ny skogsväg 1998 skadat en stenåldersboplat. Skadorna på boplatslämningarna visade sig vara mycket stora. Det gick inte att urskilja några anläggningar. Däremot tillvaratogs ett 70-tal bitar slaget stenmaterial bestående av sydkandinavisk flinta, kristianstadsflinta, ordovicisk flinta, kvarts och kvartsit /Sundström 1998/. I anslutning till den skadade boplaten återfinns två av de sedan tidigare registrerade boplatser, raä 463 och raä 462. På SHM finns bland annat ett 15-tal keramikskärvor av gropkeramiskt gods. Värt att notera är att den av Richard Indreko beskriva björnhuvudyxan troligen härrör från någon av dessa platser /Indreko 1950/.

Den andra undersökningen, en särskild utredning, utfördes år 2002, strax norr om Oskarshamns flygplats. Här fann man bearbetad kvarts och kvartsit /Källström-Alexandersson 2002/ som hör till en nyligen funnen, men oregistrerad boplat, belägen i en anslutande åker. Där har man tidigare bland annat funnit ett eggfragment av en bergartsyxa. Yxfragmentet i kombination med höjden över havet antyder en neolitisk datering.

Sedan augusti 2002 drivs ett EU-finansierat inventeringsprojekt med namnet ”Forntid i Oskarshamns kommun”. Projektets målsättning är att registrera såväl privatägda lösfynd som nyupptäckta boplatser. Projektet kommer också målmedvetet att söka efter boplatser i framförallt plöjd åkermark. Projektet är inte avrapporterat men har inneburit ett stort antal nyfynd.

Nuvarande kunskap om mesolitikum

Kända mesolitiska lämningar från Misterhult är få, men det finns dock ett tydligt inslag av trindyxor /Åberg 1923/. Ser man till äldre mesolitiska skeden är kunskapen i Oskarshamnsområdet i princip obefintlig. Det enda som skulle kunna härröra från en boreal fas är enstaka ytplockade koniska mikrospånkärnor. Den nu pågående inventeringen i Oskarshamnstrakten har visat på att den mesolitiska närvaron i området är större än vad materialet tidigare visat. Det mesta pekar mot att området faktiskt varit flitigt utnyttjat under boreal tid.

Lilla Mark är den enda undersökta lokalen med ett större mesolitiska material. Boplaten ligger vid mynningen av den tidigare vik av litorinahavet som i dag utgörs av Döderhultsdalen. De mesolitiska lämningarna på boplaten dateras till perioden 6000–4000 BC.

Det har föreslagits att boplatsen vid Lilla Mark skall ses i ljuset av den senmesolitiska spridningsbilden i Möre /Edenmo 2001/. I Möre finns ett väl definierat bosättningsmönster under senmesolitikum med ett antal mycket fyndrika lokaler vid åmynningar och laguner längs kusten. Bosättningen runt dessa åmynningar och laguner i den södra delen av länet har uppfattats som mer eller mindre permanent /Alexandersson 2001/. Edenmo vill vidare se Lilla Mark som en del i ett större kontaktnät under senmesolitikum/tidigneolitikum vilket bland annat skulle omfatta Kalmarsundsområdet samt delar av Öland och Gotland /Edenmo 2001/.

Nuvarande kunskap om neolitikum

Från området finns flera kända neolitiska boplatser, varav huvudparten av de daterade kan placeras i mellaneneolitikum. På en del av boplatserna finns ofta en relativt stor mängd keramik, oftast med gropkeramisk ornering. I flera fall finns även inslag av trattbägar- och stridsyxedekorerade skärvor. Förutom de stora boplatserna förekommer även en rad mindre bo- och fyndplatser. De neolitiska boplatserna i och runt Oskarshamn kan ses som en förlängning av det senmesolitiska bosättningsmönstret in i mellaneneolitikum. Huvuddelen av de kända neolitiska lokalerna är knutna till vatten.

Relevanta frågeställningar inför framtiden

Det inventeringsprojekt som nu genomförs i Oskarshamns kommun syftar till att öka kunskapsbasen om området sten- och bronsålder. Inventeringarna kommer att bli ett viktigt underlag för förnyade studier i området. Det är dock viktigt att påpeka att ytinventerade material har sina uppenbara brister. Det är ofta svårt att datera föremål som man inte finner i jämförbara material från andra områden eller vid arkeologiska undersökningar. Inventeringarna ger med andra ord de stora dragen i regionen medan arkeologiska undersökningar ger oss en möjlighet att fylla ut med detaljkunskap.

Utanför de klassiska flintområdena Skåne och Västkusten utnyttjas en rad olika råmaterial vid redskapsproduktion. Längs Smålandskusten finns flintan inte att tillgå på naturlig väg. All den flinta som återfinns på boplatserna har kommit till platsen med hjälp av kontakt- och/eller utbytesnät. Längs Smålandskusten finns en stor variation i använda råmaterial över tid och region se exempelvis /Åkerlund 1996:30–51, Alexandersson 2000:124–126/. En råmaterialstudie i avseende att se på lokala kontra icke lokala bergarter kan visa på dessa kontaktnät. Det är viktigt att ha i tanken att råmaterialen endast utgör en liten del av det som spridits genom dylika kontaktnät. Lika viktigt är strömmen av nya intryck, influenser och idéer. En studie av råmaterialen och tillslagningstekniker kan således ge oss mer än bara en teknisk beskrivning på hur man bearbetat olika råmaterial. Relevanta frågeställningar i en mesolitisk kontext är förslagsvis; Vilka råmaterial har utnyttjats för redskapsproduktion och varifrån kommer de? Hur förändras proportionerna mellan de olika råmaterialen över tid?

Efter undersökningarna i samband med omläggningen av E22 genom Möre klarnade bilden om hur boplatserna har varit lokaliserade i landskapet under mesolitikum. Man kan se hur bosättningsmönstret under boreal tid koncentreras till åmynningar och laguner under senmesolitikum, för att under neolitikum återigen börja sprida ut sig. En rörelse i landskapet som hela tiden medförde att kontaktytorna förändrades. Koncentreringen och intensifieringen i utnyttjandet av områdena runt åmynningarna under senmesolitikum skapade en grogrund för förändring. En förtätning av bebyggelsen som förmodligen har varit en viktig ingrediens i neolitiseringsförloppet. Sker det en liknande förändring i bosättningsmönstret i området runt Misterhult? Eller gör de naturgeografiska förutsättningarna att bosättningsmönstret i Oskarshamnområdet ter sig annorlunda?

Under senare år har diskussionen om de tre neolitiska ”kulturerna” (GRK, TRB, SYK) återigen kommit att blomma upp. Skall de tre traditionerna ses som olika samhällen, eller som grupper inom ett och samma samhälle? Är de samtida eller avlöser de varandra kronologiskt? /Edenmo m fl 1997/. Av tradition spelar keramiken en avgörande roll i diskussionen. Ofta glöms stora delar av det slagna stenmaterialet bort i diskussionen. Att det finns stora variationer i stenmaterialet mellan gropkeramiska boplatser i Västsverige och längs Kalmarsund är uppenbart. Frågan är snarare vilka skillnader som finns mellan de tre ”kulturerna” i regionen. En kombinerad analys av keramiken och det slagna stenmaterialet skulle kunna ge mycket ny kunskap till debatten.

Var uppträder de neolitiska boplatserna och vad utmärker dem? Som det ser ut idag är flertalet av de registrerade och daterade lokalerna i Oskarshamnsregion till mynningsområdet av Döderhultsdalen. Projekt ”Fortid i Oskarshamns kommun” kommer att identifiera av ”nya” boplatslägen i landskapet. Arkeologiska undersökningar skulle kunna visa på spår efter olika former aktiviteter beroende på var de ligger, ex jakt, jordbruk, rituella aktiviteter m m. Med andra ord finns det möjlighet att se hur man utnyttjat och strukturerat den omgivning de själva varit en aktiv del av?

Kenneth Alexandersson, Kalmar Läns Museum, December 2002

Referenser

Alexandersson K, 2001. Möre i centrum: mesolitikum i sydöstra Kalmar län. ur Möre, historien om ett småland. red Magnusson G. E22-projektet Kalmar läns museum.

Bagge A, 1936. Stenåldersboplatserna vid Humlekärrshult, Oskarshamn. ur Meddelande från Kalmar läns Fornminnesförenings, XXIV, red Hofrén M.

Bellander, 1935. Lilla Mark, Oskarshamn, Småland. Rapport dnr 4855/35.

Callahan E, 1978. An Evaluation of the lithic technology in middle Sweden during the Mesolithic and Neolithic. Societas Archaeologica Upsaliensis.

Edenmo R, Larsson M, Nordquist B, Olsson E, 1997. Gropkeramikerna fanns de. ur regionalt och interregionalt, stenåldersundersökningar i syd och Mellansverige. Red.

Larsson M, Olsson E. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Skrift nr 23.

Edenmo R, 2001. Stenåldersboplatserna Lilla Mark under 4 000 år. Bosättningsmönster, utbytessystem och neolitisering i östra Småland. ur Projekt Uppdragsarkeologi Övre Grundsjön, Vojmsjön och Lilla Mark. Rapport över arkeologiska undersökningar. Rapport 2001:1.

Gustafsson K-A, 1927. Kalmar läns stenålder. Opublicerad licentiatavhandling. Uppsala Universitet.

Hansson H (Stale), 1937. Syréns hage, Oskarshamn, Småland. Rapport dnr 0938/37.

Indreko R, 1950. Björnhuvudyxan från Virkvarn. ur Fornvännen. Meddelanden från K. vitterhets historie och antikvitets akademien och svenska fornminnesföreningen. 1950 häfte 5–6. sid 345–352.

Källström-Alexandersson L, 2002. Manus Flyget Oskarshamn, Misterhults socken Oskarshamn, Småland, Arkeologisk utredning 2002. Kalmar läns museum.

Lindquist V, 1936. Lilla Mark I och II, Oskarshamn, Småland. Rapport dnr 2805/36.

Sundström J, 1998. Virkvarn 1:3, Misterhults socken, Oskarshamns kommun, Arkeologisk förundersökning. Rapport 1998 Kalmar läns museum.

Svedberg Å, 1988. Lilla Mark en stenåldersboplats. ur Fornminnen i en kustbygd. Oskarshamn – det egna samhället.

Svensson Nils-Olof, 1989. Late Weichselian and early Holocene shore displacement in the central Baltic, based on stratigraphical and morphological records from eastern Småland and Gotland, Sweden. Lund University Department. of Quaternary Geology. Vol 25.

Taffinder J, 1987. The selection of lithic raw materials. Tor 21.

Åkerlund A, 1996. Human Responses to Shore Displacement : living by the sea in Eastern Middle Sweden during the Stone Age. Arkeologiska undersökningar skrifter nr 16. Riksantikvarieämbetet.

Åberg N, 1913. Kalmar läns stenålder. Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening VII.

Åberg N, 1923. Kalmar läns förhistoria. Södra Kalmar län I.

Bronsålder i Misterhult

Inledning

Den nordöstra delen av Småland har länge setts som en rik bronsåldersbygd. Bronsåldern representeras främst av de gravar som finns längs nästan hela den forntida Kalmarsundskusten, såväl i den forntida skärgården som i det närmaste inlandet. På vissa platser, med relativt jämna intervaller, uppträder koncentrationer med gravar. Misterhults socken utgör en sådan koncentration.

Fornlämningsbilden i området domineras av rösen och stensättningar från bronsåldern. Även det nutida landskapet är präglad av det stora antalet bronsålderslämningar: ”De bevarade gravarna utgör i vissa områden ett dominerande inslag även i det moderna landskapet” /Widholm 1998, s 39/.

Syfte och avgränsning

Syftet med studien är att ge en översikt av bronsåldern i Misterhult samt att kortfattat redovisa vad som skrivits om bronsåldern i området. Studien omfattar Misterhults socken med vissa utblickar mot omgivande områden. I arbetet ingår att översiktligt beskriva inom vilka områden ytterligare forskning behövs. Tanken är även att sätta in Misterhultsområdet i ett lokalt, regionalt och till viss del nationellt perspektiv.

Topografi

Topografin i Misterhults socken har karaktäriserats som ett ”urbergsfönster” där stora delar av socknens östra delar består av kalspolade hållmarker som delvis täcks av tunna jordlager och gles tallskog. Höjden över havet går i öster i enstaka fall upp till 30 meter, i västra delen finns höjder upp till 40 och 50 meter. Hällplataerna skiljs åt av smala, leriga sprickdalar som under bronsåldern utgjorde smala havsvikar. Landskapet har från förhistorisk tid fram till historisk tid karaktäriserats av dåliga förutsättningar för odling. Uppodlingsgraden har under odlingsmaximum varit endast 11 % för Misterhults socken, vilket ger en finger-visning om möjligheterna för odling under bronsåldern.

Strandförskjutning

En bra sammanfattning av problematiken kring strandförskjutningen i området finns i en D-uppsats av Mikael Dahlin /Dahlin 2000/. För bronsåldern i Misterhult kan man räkna med en ungefärlig nivå av cirka 10 meter över havet. Till denna nivå ansluter sig de flesta av bronsåldersgravarna i området. Gravarna under denna nivå tillhör främst järnåldern.

Ett intressant fenomen i området är den Litorinatransgression som sker cirka 1800 BC och som sedan avtar cirka 1500 BC /Dahlin, ref till Miller 1982/. Transgressionen gör det möjligt med boplatser från senneolitikum/äldsta bronsålder på en nivå som är lägre än vad som är rimligt för yngre bronsålderns boplatser i området.

Forskningshistorik

Det första större verket som omfattar bronsåldern i norra Kalmar län är Nils Åbergs "Kalmar läns förhistoria" som kom ut redan 1923. Åberg inriktar sig främst på att presentera de fornfynd som finns i länet. För trakten kring Oskarshamn finns inget skrivet, endast en spridningskarta över kända lösfynd /Åberg 1923/.

I en artikel om Stranda härads fornminnen behandlades främst området söder om Misterhult av /Thålin 1948/. Thålin gjorde en viktig insats genom att presentera resultaten från den första fornminnesinventeringen som gjordes i området /Thålin 1955/. Även N G Gillgren arbetade med inventering i Oskarshamnstrakten och kom även att fotografera och kartera vissa fornlämningsplatser, till exempel Snäckedalsgravfältet /Dahlin 2000, ref till Kommunarkivet i Oskarshamn/. Gillgren undersökte ett gravfält i Oskarshamn med jordblandade rösen och stensättningar med kal stenfyllning. I en av gravarna hittades en bronsnål med tvådelat spiralupprullat huvud som daterades till yngsta bronsålder eller möjligen förromersk järnålder /Dahlin 2000, ref till SHM 22211/.

Harald Stale utförde flera arkeologiska undersökningar i Tjust och Misterhultstrakten. Resultaten publicerades i olika hembygdsföreningars årsböcker /Stale 1936, 1970/.

Efter att revideringsinventeringen genomförts i Misterhult publicerades boken "Fornminnen i en kustbygd" där flera författare behandlar bronsåldern i området /Magnusson m fl 1988/. I en artikel av Gert Magnusson presenteras bronsåldern i Misterhult ur ett ekologiskt-försörjningsmässigt perspektiv. I Mariann Syllner-Gustavssons artikel behandlas ett specifikt område med en stor koncentration av gravrösen vid Virum. Syllner-Gustavsson menar att det under bronsåldern funnits ett hövdingadöme i Virum vars existens byggde på redistribution. Försörjningen byggde enligt Syllner-Gustavsson på en kombination av boskapsskötsel, åkerbruk och fångst/fiske.

Magnusson har i en tidigare artikel behandlat bronsåldern i Misterhults socken mer utförligt /Magnusson 1986/. Artikeln har ett ekologiskt utgångsperspektiv och Magnusson menar att befolkningen i området måste ha fått sin huvudsakliga försörjning från havet. I artikeln har ett 20-tal fornlämningsmiljöer valts ut utifrån fornlämningsbilden och ovan nämnda perspektiv. På så sätt visar Magnusson var den huvudsakliga bebyggelsen i området legat. I artikeln tas även den storslagna bronsåldersmiljön vid Snäckedal upp till diskussion. Magnusson menar att Snäckedal kan ha utgjort ett religiöst centrum i området. Han lägger även fram en hypotes om att en kopparfyndighet vid Solstad kan ha utnyttjats redan under bronsåldern.

Snäckedal ingår som ett viktigt område i Dag Widholms avhandling, "Rösen, ristningar och riter" /Widholm 1998/. Widholms syfte med avhandlingen är att belysa relationerna mellan gravmonument och det omgivande landskapet i nordöstra Småland under bronsåldern. Han studerar gravarnas placering utifrån två perspektiv, dels i förhållande till landskapets avkastningsförmåga och dels utifrån de monumentala gravplatsernas placering i områden utan synbar avkastningsförmåga. Misterhult ingår som ett av två undersökningsområden i avhandlingen. De speciella gravformerna vid Snäckedal visar enligt Widholm att de anlagts över andra människor än den lokala befolkningen, på ett liknande sätt som en medeltida begravning i en domkyrka /Widholm 1998, s 151/.

I en artikel från 2001 summerar Widholm bronsåldersforskningen i sydöstra Sverige, med inriktning på Kalmar län /Widholm 2001/. Artikeln bygger till största delen på resultaten från hans avhandling, med vissa tillägg utifrån senare års grävningsresultat i Kalmar län.

Mikael Dahlin försöker i sin D-uppsats bland annat svara på frågan om var järnålderns gravar finns i Misterhults socken /Dahlin 2000/. Dahlin menar att en av anledningarna till

bristen på typiska järnåldersgravar kan vara att bronsålderns begravningstradition levat kvar långt in i järnålder under påverkan från det religiösa komplexet i Snäckedal /Dahlin 2001, s 29/.

Misterhults bronsålder

I Misterhult finns 1 505 registrerade förhistoriska fornlämningar fördelade på 739 lokaler. Typiskt för området är ensamliggande rösen och stensättningar, eller en kombination av ett röse samt en eller ett fåtal stensättningar. Av de 1 505 fornlämningarna beräknas strax över 1 400 härröra från bronsålder /Widholm 1998, s 109/. 82 % av dessa utgörs av runda stensättningar, 15 % av rösen, 2 % av rektangulära stensättningar och 1 % av skeppsformade stensättningar. Anmärkningsvärt är att det inte finns några fornlämningar med blandad sten- och jordfyllning. Vissa rösen bär spår av kistor i mittpartiet. Såväl rösen som stensättningar har ofta en kantkedja eller bevarad kallmur i kanten och rösen har ibland ett brätte. Gravarna ligger vanligen ensamma men grupperar sig på några platser till gravgrupper och gravfält, ofta vid en tidigare vik, ett dalbäcken eller längs en höjdrygg. I Misterhult har 52 lokaler registrerats som gravfält med i medeltal åtta fornlämningar per lokal. Med utgångspunkt från dateringarna vid Hjortekrog i Tjust, menar Widholm att de allra flesta av gravarna i Misterhult anlagts under yngre bronsålder /Widholm 1998, s 49/.

I socknen finns även 30 skärvstenshögar, som oftast ligger i anslutning till gravkoncentrationer. Skärvstenshögarnas datering är osäker. De förekommer från yngsta stenålder fram till järnåldern men har sin tyngdpunkt i yngre bronsålder och äldre järnålder. Med tanke på dateringen av övriga lämningar i området är det troligt att de flesta av skärvstenshögarna ska dateras till samma tid som gravarna, dvs yngre bronsålder.

Tydliga koncentrationer av bronsålderslämningar finns på ett flertal platser i Misterhultstrakten. Några exempel är de välkända gravfälten vid Snäckedal, Virumsområdet med ett 30-tal rösen och över hundra stensättningar och Misterhult med rösen, skärvstenshögar och röjda ytor. Den mest säregna miljön inom det av SKB markerade området finns vid Stora Basthult/Värnamo. I området finns 19 rösen, 88 runda och 3 skeppsformade stensättningar inom ett cirka 200 ha stort område. Ett av rösen är 25 meter i diameter och försett med ett brätte. Två skålgropslokaler finns i området /Magnusson 1988, Fornlämningsregistret/.

Topografen i Misterhult, med den närmast totala bristen på odlingsmark, gör det troligt att havet varit den huvudsakliga näringskällan. Ett centrum för denna ”fiske-fångstkultur” skulle kunna vara området vid Snäckedal /Sellinge 1999, ref till Magnusson/. En intressant iakttagelse i sammanhanget är att rösegravar även förekommer på så låga nivåer som 5 meter, vilket gör att de inte kan vara från bronsåldern. Undersökta gravar vid Simpevarp på en nivå av cirka 5 meter över havet har utifrån myntfynd daterats till 1000- och 1100-talen /Dahlin 2000, s 26, Norman 1993/.

Snäckedal

Ett område som är värt att lyfta fram är den magnifika bronsåldersmiljön vid Snäckedal, cirka 5 km norr om Misterhult. Platsen skiljer ut sig inte enbart ur ett Misterhultsperspektiv, utan även ur ett större, regionalt perspektiv. Vid Snäckedal finns åtta gravfält som sammanlagt består av 29 rösen, 70 runda, 4 skeppsformiga och 14 rektangulära stensättningar. I området finns även två uppallade stenar och flera skärvstenshögar. Två av rösen är över 20 meter i diameter och det finns en 45 meter lång skeppsformig stensättning /Magnusson 1988, s 18/. Snäckedalsområdet skiljer sig mot andra gravkoncentrationer i området inte enbart genom antalet gravar utan även genom variationen av gravtyper.

Widholm använder sig av begreppet temenos för att beskriva platsen; Temenos betecknar området kring de antika templen, ett område som inte fick användas för profana aktiviteter såsom odling. Snäckedal bör ses ur ett liknande perspektiv, som ett område med en "...överstor gravstruktur i relation till begränsade lokala försörjningsmöjligheter" /Widholm 2001, s 194/. Pollenanalyser som gjorts i närområdet visar mycket svaga tecken på odling i området under bronsåldern /Widholm 1998, s 57/.

Bronser

Fyra bronsföremål har hittats i Misterhults socken. En holkyxa (egentligen pålstav med skaftholk) från per II–III har hittats vid Stora Basthult /SHM, tillväxten, Thålin 1955/. Ett spänne med spiralupprullade ändar kommer från Västra Ramnebo, troligen rör det sig om ett gravfynd /Magnusson 1988/. En liten rakkniv från per IV kommer från en undersökning av en rektangulär stensättning vid Snäckedal. Från okänd fyndplats i Misterhults socken härstammar ett ornerat kortsvärd från yngre bronsålder /Magnusson 1988, s 18 f/.

Två bronsfynd har gjorts i Oskarshamn, strax söder om Misterhults socken. Vid Nynäsvägen i Oskarshamn hittades en spjutspets och en bronsnål från yngre bronsålder /Magnusson 1988/. Från ett gravfält i Oskarshamn härrör en bronsnål med tvådelat spiralupprullat huvud som daterades till yngsta bronsålder eller möjligen förromersk järnålder /Dahlin 2000, ref till SHM 22211/. Jämför med fyndet från Västra Ramnebo.

Fynden är för fåtaliga för att det ska gå att uttala sig om spridningsbilden. Tre av fynden kommer från norra delen av Misterhult och har påträffats i, eller i närheten av områden med koncentrationer av bronsålderslämningar.

Hällristningar och älvkvarnslokaler

Hällristningar saknas helt i Misterhults socken. Älvkvarnslokaler finns dock på ett fåtal platser, vid Virum, Stora Basthult och i närheten av Snäckedal /Klang och Norman 1991/.

Jämförelser med andra områden

Den dominerande gravtypen i såväl Tjust som Misterhult är ensamliggande stensättningar. Utifrån spridningsbilden av gravarna menar Widholm att bebyggelsen i området främst består av ensamgårdar. De stensättningar som ligger i kustområdets inre delar kan tolkas som spåren av en nyetablering som även den baserats på enskilda hushåll /Widholm 2001, s 198/.

Det här är ett mönster som känns igen från andra delar av landet. Under yngre bronsålder sker en agrar expansion över stora områden i södra Sverige. I samband, eller tack vare detta, sker troligen en övergång från släkt- till familjenivå vad gäller försörjningen. Under samma period sker i nordöstra Småland en förändring av gravskicket; ett stort antal ensamma stensättningar anläggs i marginella lägen i förhållande till den tidigare rösebygden vilket kan tolkas som en övergång till en mer familjebaserad gravritual /Widholm 1998, s 197/.

De urnegravfält som är vanliga i sydligaste Skandinavien under yngre bronsålder saknas helt i Misterhult. Området har i det avseendet mer likheter med Mälardalen och Östergötland, där brandgravar utan keramik anlagts i rösen eller högar (Widholm 2001, s 198).

Koncentrationer av bronsåldersgravar finns som nämnts tidigare på flera platser utmed kusten. Längre norrut finns flera komplexa miljöer i trakterna kring Gamlebyviken i Tjust och även Valdemarsvik. Det som främst skiljer Tjust från Misterhult är det senare områdets avsaknad av hållristningar.

Sett ur ett regionalt perspektiv framstår Misterhultsområdet som ett område med en egen särprägel, men där man kan märka influenser från såväl trakten kring Kalmarsund som Tjust. Den karga miljön med få uppodlingsbara marker har gjort att relativt få lämningar har förstörts av det moderna jordbruket och sett ur ett nationellt perspektiv är bronsålderslämningarna i området väl bevarade. Området är därför mycket väl lämpat för studier om bronsålderns kustbosättningar.

Framtida frågeställningar

Trots det mycket stora antalet gravar finns liten eller ingen kunskap om bronsålderns boplatser i området. Det inventeringsprojekt som pågår i Oskarshamns kommun kommer förhoppningsvis ge en indikation på var boplatserna kan ha legat. Projektet är främst inriktat på stenålder, men även boplatslägen från bronsåldern kommer att studeras (Dahlin och Seward 2002). Det 30-tal skärvstenshögar som finns registrerade i området kan ses som en möjlig indikator på boplatsernas lokalisering, trots osäkerheten om deras datering.

En annan fråga gäller övergången från neolitikum till bronsålder i området. I Döderhultsdalen mynningsområde finns en kontinuitet ända in i bronsålder medan få neolitiska lokaler har registrerats i Misterhult. Neolitiskt material från ovan nämnda inventering satt i relation till gravmiljöerna i Misterhult kan ge en indikation på vilka områden som fortsatt att utnyttjas under bronsåldern och på vilka platser det rör sig om nyetableringar. Inventeringarna berör dock främst åkermark, de boplatser som ej ligger i plöjd jord blir svårare att hitta. Riktade inventeringar utifrån topografiskt lämpliga boplatslägen, gärna i anslutning till skärvstenshögar, kan vara ett sätt att hitta boplatser i exempelvis skogsterräng.

Inga hållristningar har upptäckts i Misterhults socken. Närmaste figurristning finns vid Lagmanskvarn, i Döderhultsdalen. Ytterligare en ristningslokal finns strax utanför Mönsterås (Magnusson 1989). Längre norrut, i Tjust, finns flera välkända hållristningsområden, till exempel vid Lofta, Gamleby och Törnfall. De kända hållristningarna i Tjust uppträder inte i det som tidigare var yttre kustbandet utan i det inre av djupa fjärdar. Lika djupa fjärdar som i Tjust fanns inte i Misterhult under bronsåldern, men på flera platser har vikar sträckt sig djupt in i landet, som vid Basthult, Misterhult, Snäckedal och Virum. Med tanke på det stora antalet bronsålderslämningar är det rimligt att tänka sig att det kan finnas upptäckta ristningar i området. För att söka ytterligare ristningar bör riktade inventeringar ske i det inre av forntidsvikarna samt i anslutning till de kända älvkvarnslokalerna.

På ett mer teoretiskt plan är Misterhult ett lämpligt område för en diskussion om bronsålderns samhällsstruktur. Traditionellt har bronsåldern setts som ett hövdingadöme där platser som Snäckedal haft en viktig funktion som en arena för såväl världslig som religiös makt (Larsson 1986, Syllner-Gustavsson 1988 för Virumsområdet, Kristiansen 1998, Widholm 1998).

Ett alternativt sätt att se på samhället är att det rör sig om mer jämlika relationer mellan likstarka befolkningsgrupper (Ericsson 1992). Två nyutkomna avhandlingar behandlar Norrköpingsområdet under bronsåldern (Borna-Ahlqvist 2002, Hauptman-Wahlgren 2002). Båda författarna menar att samhället inte behöver ha varit uppbyggt som ett hövdingadöme utan att de spår vi ser i form av stora hållristningsområden och bebyggelsestruktur lika väl kan bygga på en lokal variation. En intressant utmaning vore att sätta in Misterhultstrakten

i ett liknande resonemang; kan ett område som Snäckedal vara resultatet av en lokal utveckling inom ett enskilt område? Widholm menar att försörjningsmöjligheterna vid Snäckedal inte varit tillräckliga för att försörja en större befolkningsgrupp. De som begravdes i Snäckedal tillhörde enligt Widholm inte den lokala befolkningen utan det rörde sig om vissa utvalda personer högt upp i samhällets hierarki. Magnusson menar å andra sidan att skärgårdsmiljön varit mycket rik och att man kan tänka sig en stor befolkningsgrupp vars försörjning baserats på främst fiske och marin jakt.

Boplatser från järnåldern saknas i princip helt i Misterhult vilket lett till att det setts som ett närmast övergivet område under denna tidsperiod. Orsakerna till detta kan enligt Widholm ha med Möres tidiga järnhantering att göra. Den lyckade järnframställningen kan ha gjort att människor övergav sina tidigare bygder för att flytta söderut /Widholm 1998/. Mikael Dahlin menar till skillnad från Widholm att det inte sker en så drastisk förändring av bebyggelsen. Snäckedal har enligt Dahlin haft en så pass viktig funktion som religiöst centrum att ett ålderdomligt gravskick kom att leva kvar in i bronsåldern /Dahlin 2000, s 29/. Inte bara gravskicket levde vidare utan även platsen, då man valt att återbegrava även i de gravar som uppförts under bronsåldern. En viktig uppgift inför eventuella undersökningar av gravar eller gravfält blir att testa om Dahlins hypoteser är riktiga.

Per Nilsson, RAÄ, UV Öst, 2003-02-11

Litteratur

Dahlin M, 2000. Speglingar från havet. En studie om järnåldersgravar i ett skärgårdslandskap. Misterhults socken, Småland. D-uppsats i Arkeologi. Kalmar högskola. Kalmar.

Dahlin M, Seward P, 2002. Hela bygden på jakt efter sin sten- och bronsålder. Populär Arkeologi. Nr 4. 2002.

Ericsson A, 1992. Produktion, ritual och politisk organisation i bronsålderns Möre. I Forntid i förändring. Aktuell arkeologi III. Stockholm.

Klang L, Norman P, 1991. Fasta fornlämningar i Kalmar län. En sammanställning som underlag till regionala kulturminnesvårds- och forskningsprogram i östra Småland. Luleå.

Kristiansen K, 1998. Europe before history. Cambridge.

Magnusson G, 1986. Forntida kustbosättning i Misterhults socken, Småland. Bebyggelsehistorisk tidskrift. Nr 11. Umeå.

Magnusson G, 1988. Arkeologin en ung vetenskap. Fornminnen i en kustbygd. Oskarshamn.

Magnusson G, 1989. Småland. Hällristningar och hällmålningar i Sverige. Red: Jansson, S. Lundberg, E., & Bertilsson, U. Helsingborg.

Norman P, 1993. Medeltida utskärsfiske. En studie av fornlämningar i kustmiljö. Nordiska museets Handlingar 116. Stockholm.

Selinge K-G, 1999. Aspeländ, Sevede, Tuna län. Det medeltida Sverige. Småland. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Stale H, 1970. Särpräglad bronsålder i Tjust och Misterhult. Tjustbygdens kulturhistoriska förening. Västervik.

Svedberg Å, 1988. Lilla Mark – en stenåldersboplats. Fornminnen i en kustbygd. Oskarshamn.

Syllner-Gustavsson, 1988. M. Bronsålder vid Virum. Fornminnen i en kustbygd. Oskarshamn.

Thålin H, 1948. Stranda härads fornminnen. Stranda Härads Hembygdsförenings årsskrift. Stockholm.

Thålin H, 1955. Fornlämningarna i Misterhult. Misterhults socken – den är vår hembygd. Nytryck 1987. Oskarshamn.

Åberg N, 1923. Kalmar läns förhistoria. Kalmar.

Tuna län – framväxten av ett medeltida kronogods

Inledning

Enligt dagens administrativa indelning ligger Misterhults socken i Oskarhamns kommun, medan Tuna socken är delad mellan Vimmerby och Oskarshamns kommuner.¹ Under medeltiden räknades däremot Misterhults socken tillsammans med merparten av Tuna socken till något som kallades *Tuna län*. Vad var då Tuna län för ett slags administrativ enhet? Frågan ingår i det spännande forskningsfält som handlar om äldre territoriella indelningar. Vidare är Tuna län ett ur bebyggelsehistorisk synpunkt synnerligen intressant område. Kolonisation och nyodling, men också ödeläggelse, är aspekter av medeltidens samhällsförändringar som med fördel låter sig åskådliggöras utifrån Tuna läns historia. Även om dessa processer är gemensamma för inte bara Sveriges del utan också för stora delar av Europa ingick de i varierande sociala sammanhang. Som framgår nedan hade den medeltida kolonisationen av skogarna i Tuna län sina särskilda sociala och ägorättsliga förutsättningar. Utmärkande för Tuna län är också att förutsättningarna för jordbruk är högst begränsade. Odlingsrummen ligger som små enklaver i ett hav av skog. Utmärkande är också att näringslivet inte gjorde halt vid havet. Tack vare en stor skärgård med goda förutsättningar för fiske kunde havets rikedomar beskattas och lägga grund för en fast bosättning med endast små agrara inslag (djurhållning).

Syfte och avgränsning

Uppsatsens syfte är att i grova drag sammanfatta vad vi i dag tror oss veta om den yngre järnålderns och medeltidens Tuna län och då med särskild hänsyn till kolonisationsförlopp och bebyggelseutveckling. Uppsatsen är tänkt som en ingång till fördjupade undersökningar i områdets äldre historia. Medeltidens Tuna län, som alltså är uppsatsens undersökningsområde, skilde sig från den judiciella enhet som bildades 1544 när Gustav I (Vasa) lät bryta ut Kristdala socken ur först Sevede härad och något senare även den sockendel som tillhörde Aspelands härad för att bilda *Tunaläns härad* /Almquist 1954, s 368; DMS 4:4 1999, s 206/. Tidigare förefaller Tuna län ha ingått i Sevede härad, som i sin tur ingick i östgötarnas lagsaga, dvs det stora lagmansdöme där den mot slutet av 1200-talet färdigställda Östgötalagen tillämpades. I kyrkligt avseende bildade Sevede ett prosteri inom det mäktiga Linköpingsstiftet /Schück 1959, s 182/. Banden med Östergötland var alltså starka. I det medeltida Tuna län ingick Misterhults och Tuna socknar med undantag för *Tuna skate*, dvs den del av Tuna socken som ligger längst i norr. I kameralt och judiciellt hänseende räknades skaten till Sevede härad. I kronans jordebok från 1540/45 var samtliga gårdar i Tuna skate skattehemman /DMS 4:4 1999, s 159 ff/. I Tuna län fanns däremot inte ett enda skattehemman.

Enligt äldre administrativ indelning gränsade Tuna län i söder till Stranda härad, i väster till Sevede härad och i norr till Tjusts härad. Medan Stranda och Sevede sedan åtminstone 1300-talets början ingick i Kalmar slottslän /Fritz 1973, s 90 f/ framträder Tuna län som ett

¹ Sveriges socknar tillkom under medeltiden och var från början en rent kyrklig angelägenhet. Det råder delade meningar om sockenindelningens ursprung, men bakom de skilda ståndpunkterna finns i flera fall verkliga regionala skillnader. Redan på medeltiden fick socknen vissa borgerliga funktioner, något som blev ännu mer påtagligt under 1600-talet. Genom 1862 års kommunallagar blev socknen både kyrklig och borgerlig primärkommun, en administrativ ordning som upplöstes först i och med den kommunala nyindelningen 1952. Såsom församlingar lever dock socknarna kvar än idag och för kulturmiljövården är de fortfarande av betydelse, bland annat baseras fornminnesregistret på sockenindelningen.

Figur 4-1. Aspeland, Sevede och Tuna län omkring 1540 (efter DMS 4:4, s 26).

särskilt förvaltningsområde under huvudgården Tuna /DMS 4:4, s 24/. Tidigare låg också Tjust under Kalmarfogden men från omkring 1370 blev det gamla (små)landet fögderi åt det nya fästet Stäkeholm vid 'Västervikens' mynning /Fritz 1973 *ibid*/.

Källor

Uppsatsen bygger på publicerat källmaterial och andra uppgifter i litteraturen. Dessa har god täckning och hög tillförlitlighet. En fördjupad bebyggelsehistorisk analys, och då inte minst för ett begränsat detaljområde, behöver främst kompletteras med studier av historiskt kartmaterial i kombination med fältinventeringar. Vidare är ortnamnen en viktig källa till kulturlandskapets historia och borde därför få en egen studie. Namnet Tuna är emellertid av alltför stor vikt för att i detta sammanhang helt lämnas åt sidan.

Fasta fornlämningar

Före medeltiden är de fasta fornlämningarna och i viss mån fynden de enda källorna till områdets bebyggelsehistoria. Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering för den reviderade ekonomiska kartan genomfördes i Kalmar län mellan åren 1974 och 1981. Inventeringens resultat, jämte senare upptäckter, finns redovisade i fornminnesregistret (FMR). För länets fastlandsdel har inventeringsresultatet sammanfattats i en rapport av /Norman och Klang 1991/) med syftet att översiktligt redovisa de mest betydande

fornlämningsmiljöerna på ett sätt som underlättar vidare bearbetningar i regionala kulturminnesvårds- och forskningsprogram. Fornlämningsbeståndet i Aspeland, Sevede och Tuna län har översiktligt beskrivits av /Sellinge 1999/.

Skriftliga källor

Från och med medeltiden finns brev, s k diplom, och andra skriftliga dokument som berör transaktioner av jordegendomar samt jordeböcker upprättade för olika jordherrars räkning. För Tuna län finns sådant material sammanfattat tillsammans med uppgifter från kronans jordeböcker (årliga räntan) från Gustav I:s regeringstid i verket *Det medeltida Sverige /DMS/*. Volymen där Tuna län ingår /DMS 4:4/ omfattar också Sevede och Aspeland och har sammanställts av Roger Axelsson och Sigurd Rahmqvist. För Tuna län har fogdarnas räkenskaper mellan åren 1543 och 1560 gått igenom. Tack vare kronans jordeböcker går det att för första gången få en samlad bild av bebyggelsens utbredning och omfattning. De medeltida urkunderna förekommer alltför sporadiskt för att tillåta något sådant.

Med undantag för Tjust finns DMS-volymer för hela Kalmar län.² Materialet har till stora delar fått en statistisk-geografisk bearbetning i en med kartor rikt illustrerad uppsats av /Lindquist 2001/. Tyvärr har han räknat sänjeböndernas gårdar som skattehemman och inte som kronohemman, vilket skulle vara mer rättvisande (se nedan), varför delar av redovisningen blir något missvisande /ibid, s 476/.

I medeltida lagar och stadgor regleras livet på landsbygden ingående, inte minst gäller det böndernas skyldigheter och rättigheter i förhållande till varandra men också med överheten. Eftersom Tuna läns inbyggare till övervägande del bestod av landbor (se nedan) är det avsnitt i Östgötalagens Byggningsabalk som berör arrendets villkor av stor betydelse. Lagtexterna är till sin natur normativa och berättar därför nödvändigtvis inte alltid om hur män och kvinnor verkligen handlade men som källor till medeltida tänkande och ideal är de ovärderliga.

Den yngre järnålderns landskap

Att Misterhult och Tuna var befolkat under bronsåldern framgår av talrika rösen och andra gravar från denna tid. Särskilt betydande förefaller bosättningen ha varit i Misterhult där koncentrationer med fornlämningar finns i anslutning till dåtida fjärdar och trånga vikar /Magnusson 1986/. Det är oklart hur lång tid som detta kustanknutna samhälle ägde bestånd men järnålderns bebyggelse motsvarar på intet sätt den under bronsåldern. Stora områden har efter fornlämningarna att döma övergivits. En liknande reduktion av den fasta bebyggelsen under järnåldern är känd från Stranda härad /Thålin 1947, s 37 f/. I Tuna socken uppträder bronsåldersgravarna i regel i anslutning till dalgångsbygder eller någon insjö. Också i Tuna kan en reduktion av den fasta bebyggelsen förmärkas under järnåldern /Sellinge 1999, s 20 ff/.

Endast ett fåtal gravfält från den yngre järnåldern är kända i Tuna län. I Tuna finns sex sådana gravfält, med sammanlagt drygt 320 registrerade gravar, som alla ligger i socknens nordvästra del. Att undersökningsområdets största sammanhängande områden med odlingsmarker finns här pekar på att gravarna uppfördes inom ett på jordbruk baserat samhälle. Av gravfälten ligger inte mindre än tre på en och samma fastighet: Tuna gård. Övriga gravfält finns på fastigheterna Malmgrava, Vånga och Hållerum, som alla ligger i närheten av

² Tjust är under bearbetning av Roger Axelsson.

Tuna gård.³ Störst av gravfälten på Tuna gård är RAÄ 7 med 135 registrerade gravar. De dominerande gravtyperna utgörs av de för yngre järnåldern karakteristiska högarna och runda stensättningarna. Därutöver förekommer också skeppsformade stensättningar och treuddar. Gravarna är genomgående övertorvade. På det största gravfältet på Tuna gård och på gravfältet vid Hällerum förekommer också domarringar och resta stenar. Dessa gravtyper tillhör företrädesvis den äldre järnåldern och indikerar en för Tuna län unik kontinuitet som inte heller är känd i Sevede eller Aspeländ. Att ovanstående gravfält verkligen är från yngre järnålder bekräftas av den undersökning som utfördes redan 1892 av sex gravar på två gravfält (RAÄ 2 och 7) på Tuna gård. Fyndmaterialet är genomgående från vikingatiden och högst ordinärt. Det utgörs bland annat av ett bågspanne, ett eldstål, några hästbroddar och nitar (allt av järn) /Hansson 1892/.⁴ Att gravfälten på Tuna gård tidigare varit större antyds av att flera fynd såsom keramikkarl, pärlor, ett bronshänge och en dubbelskalig spännbuckla kommit i dagen när högar tagits bort under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal /Liljegren 1830, s 205, 247/.⁵ Även dessa fynd tillhör vikingatiden.

I Misterhults socken finns inga bevarade yngre järnåldersgravfält men tidigare har det funnits ett i Fårbo och ett i Jämserum /Norman 1993, s 161 med anförda källor/. På Fårbogravfältet undersöktes flera högar på 1800-talet. Bland fynden finns en oval spännbuckla, en armband (fragment), pärlor och järnnitar. Förutom högar fanns också treuddar på gravfältet /ibid/. Gravfältet vid Jämserum försvann tidigt men ännu under 1800-talets första hälft omtalas ”ättehögar” på platsen /ibid/. I Misterhults kustbygd finns gravar som ligger under 5 meter över havet. På grund av landhöjningen kan de inte vara äldre än järnåldern trots att de till utförandet inte skiljer sig nämnvärt från bronsålderns gravar. Antagligen hör inte dessa lågt liggande gravar samman med någon fast bebyggelse utan ett säsongsbundet kustfiske eller den långväga sjöfart som kan beläggas utmed kusten (se nedan).⁶

Sammanlagt kan vi alltså belägga åtta yngre järnåldersgravfält i Tuna län. Anmärkningsvärt är att tre av dem ligger vid Tuna gård. Vi kan därför endast räkna med sex bebyggelseenheter varav den största är flerkärnig till sin natur. En grusås (Tunaåsen) löper genom Tuna socken och vidare genom Misterhults socken till Fårbo /Norman 1993, s 160 med fig 110/. Samtliga gravfält utom två ligger i anslutning till Tunaåsen. Undantagen utgörs av gravfälten vid Vånga och Hällerum men som endast ligger några kilometer från åsen. Tunaåsen är av ålder en viktig färdväg mellan Tuna och Fårbo, som ligger nära Figeholm och dess gamla hamnplats (se nedan). Övriga delar av Tuna och Misterhult har av allt att döma saknat fast bebyggelse. Antagligen nyttjades skogarna som betesmarker och havet för fiske på säsongsmässig basis.

³ Gravfälten i Tuna socken har följande fornlämningsnummer: 1, 2, 7, 21, 80 och 116. De tre första ligger på Tuna gård och de följande på Malmgrava, Vånga och Hällerum i nämnd ordning.

⁴ SHM 9177

⁵ SHM 507:7

⁶ Inför byggandet av kärnkraftverket i Simpevarp undersöktes 19 gravar av typerna röse eller stensättning med kal stenfyllning. Gravarna låg ensamma eller i grupper om högst fyra. I tre brandgravar, som låg långt ut på Simpevarps Hammar och i omedelbar närhet till Hamnefjärden, gjordes rikliga fynd. Anmärkningsvärt är att en av gravarna innehöll ett mynt som varpräglat i Groningen för Biskop Bernold (1027–1054) och en annan en järnsölja med kopparlegering och inristat vinkelmotiv av medeltida typ. Peter Norman, som ingående har studerat miljön vid Simpevarp, påpekar att gravarna inte har något samband med den historiska bebyggelsen. I stället föreslår han ett samband med den långväga sjöfarten /Norman 1993, s 112 f/. En avskrift av en beskrivning av en segel från Blekinge till Reval finns i en samlingshandskrift från Sorö kloster som även innehåller Valdemar II:s jordebok (därav ”Kung Valdemars segelled”). Beskrivningen följer under rubriken ”Nauioatio ex Dania per mare Balticum ad Estonian”. Nedteckningen är sannolikt gjord mot slutet av 1200-talet. I Misterhults skärgård omnämns *roxhammer* (Uthammar), *aefra* (Ävrö) och *winö* (Vinö) /ibid, s 97 f/.

Tuna – en centralort under järnåldern?

I Sverige finns omkring 120 *tuna*-namn (antingen som simplex eller suffix). Namntypen brukar förknippas med centralortsfunktioner och territoriell indelning under järnåldern och då företrädesvis periodens senare del /t ex Pamp 1988, s 32 ff/. Till stöd för uppfattningen har både språkliga och arkeologiska skäl anförts. Till de senare hör storhögar och båtgravar och några av landets största guldfynd. Däremot har de *tuna*-orter som saknar eller har ett klen bestånd av fornlämningar vanligen förbigåtts. Det osammansatta *Tuna* förekommer jämte sammansättningar med olika förleder såsom namn på gudar eller naturföreteelser (t ex Torstuna och Sättuna). *Tuna*-namnen är en skandinavisk företeelse som förekommer mest frekvent i Mälardalen. I Östergötlands slättbygder finns också ett flertal namn på *-tuna*, medan förekomsten i övriga landsändar är mer sporadisk. Förutom vårt Tuna finns namntypen endast på ytterligare tre platser i Småland.

Trots att *tuna*-namnen har diskuterats i mer än ett sekel och gett upphov till en omfattande litteratur finns inte någon allmänt accepterad tolkning av deras betydelse. Diskussionen tog ny fart 1969 när Karl-Axel Holmberg i sin avhandling om de svenska *tuna*-namnen hävdade att de är bildade till ordet *tun* med betydelsen 'hägnad' eller 'inhägnat område' och inte har någon speciell betydelse såsom centralplats eller dylikt. I princip skulle *Tuna*, som är ett pluralt ortnamn, kunna beteckna djurfällor. Holmbergs slutsats var en provocerande injektion för forskningen och föranledde en livlig debatt /för en sammanfattning se Olsson 1976/. Denna mynnade ut i att flera *tuna*-orter i Mälardalen, dvs namntypens kärnområde, trots allt måste vara gamla centralorter, som har samband med hundaresindelningen (och därmed ledningsorganisationen) och den senare sockenbildningen /t ex Andersson 1970, Hyenstrand 1974, s 102 f, 1983/. I en kritisk genomgång av forskningen om äldre territoriell indelning i Sverige påpekar /Andersson och Göransson 1983, s 5/ att den avgörande frågan inte är om vissa *tuna*-orter kan pekas ut som centralorter utan i vilken utsträckning de har varit sådana. Så länge denna fråga inte besvarats förblir *tuna*-namnen osäkra byggstenar i rekonstruktionsförsök av förhistoriska administrativa system.

Att vårt Tuna var en huvudgård i ett kungligt godscomplex under medeltiden är ett faktum (se nedan). Finns det då några andra observationer, förutom själva namnet, som pekar på att Tuna var en centralort redan under järnåldern?

En viktig iakttagelse är att det finns tre gravfält på Tunas gårdsdomän. Samtliga har för den yngre järnåldern karakteristiska gravtyper. På det största gravfältet (RAÄ 7) finns också ett inslag av gravtyper som brukar dateras till äldre järnålder. Vi kan alltså anta att gravfälten brukats samtidigt under yngre järnåldern. Det vanliga var att varje gård eller by hade sitt gravfält. När det finns flera gravfält på en fastighet går det ofta att visa att gravfälten har avlöst varandra i en kronologisk kedja /Ambrosiani 1973, s 126/. I fallet Tuna finns inget som tyder på en sådan utveckling; fynden är ju alla från vikingatiden. I stället kan vi anta att det har funnits tre samtida gårdar på en och samma fastighet. Om de legat tillsammans i byform hade de knappast inte haft skilda gravfält utan delat på en och samma "ättebacke". Vi kan därför också anta att bebyggelsestrukturen varit flerkärnig och bestått av tre gårdar varav en var äldre och troligen också större än övriga. Allt efter gravfältens storlek och sammansättning att döma.

En sådan flerkärnig struktur har för den yngre järnålderns del kallats *mångmannagård* och antagits vara typisk för den mellansvenska stormannagården (Arrhenius 1998, 2000, Seiler 2001 passim/). Förutom att en sådan bebyggelseenhet hade ett större ägområde och ett högre befolkningstal än genomsnittet inkluderade den flera bebyggelseplatser varav en (den egentliga stormannagården) hade högre status än övriga gårdar. Syftet med att införa begreppet *mångmannagård* är att skilja en sådan enhet från medeltida byar och huvudgårdar med underlydande torp/gårdar men också för att undvika beteckningen stormannagård, som mer eller mindre slentrianmässigt brukas på förhistoriska bosättningar med högstatusgravar

eller rika fynd av ädelmetall etc. Den sociala strukturen kan alltså beskrivas som ett antal familjer med fria medlemmar men där en av familjerna och dess husbonde varit överordnad de andra. Beroendeförhållandena kan ha uttryckts i form av släktskap och härstamning. Träldomen har således ingen direkt bäring för modellen men är fullt förenlig med den. Modellen har vuxit fram som en empirisk generalisering av förhållanden i **Tuna** i Vendel (Uppland). Strukturen är dock inte enbart begränsad till platser med *tuna*-namn varför namntypen knappast låter sig förklaras på detta sätt /Arrhenius 2000, s 95/. Annars passar ju det plurala *Tuna* som namn på en flerkärnig bebyggelse med särskild gårdstun.

Som sagt är gravmaterialet från vårt Tuna av ordinär karaktär. Visserligen är fynden få till antalet och gjorda för över ett sekel sedan men några högstatusgravar kan inte urskiljas. År 1883 gjordes emellertid ett märkligt fynd på ett berg 750 meter ostnordost om Tuna gård, dvs i gravfältens närmaste omgivning.⁷ När två stenarbetare kilade sten inför ett byggnadsarbete fann de en guldtjen i en bergsskreda. Den hopböjda guldtjenen vägde drygt 180 gram. Fyndet hembjöds åt staten men inlöstes aldrig.⁸ Guldtjenen är svår att närmare datera, det är ju ett råämne, men miljön med de omgivande gravfälten pekar på en med dem överensstämmande datering.

En annan faktor som brukar framhållas i diskussionen om centralorter är huruvida de hade ett fördelaktigt kommunikativt läge. Vad tuna-orterna beträffar så ligger de ofta vid gamla vattenvägar /Olsson 1976, s 74 ff/. Detta kan inte sägas om vårt Tuna men läget på Tunaåsen gav utmärkta kommunikationer mot inlandet och Stångådalen i nordväst och mot havet i sydost.

Sammanfattningsvis så pekar den flerkärniga bebyggelsestrukturen, guldfyndet, det goda kommunikativa läget och själva namnet för att Tuna var en centralort under yngre järnåldern.

Medeltidens landskap

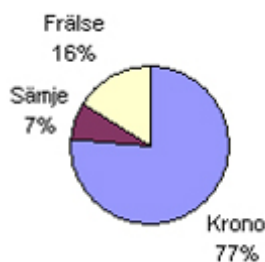
Det finns inga belägg för att Tuna län under medeltiden utgjorde eget tingslag. I stället bör Tuna och Misterhult ha ingått i Sevede härad som hade sin rätta tingsplats i Vimmerby. Att socknarna skulle ha ingått i Tjusts härad förefaller, inte minst av logistiska skäl, mindre sannolikt (se dock nedan). Den medeltida stenkyrkan i Tuna revs 1892. Den var en 18×9,5 meter stor salkyrka /DMS 4:4, s 233/. Misterhults medeltida kyrka var uppförd av liggande timmer och bestod av ett långhus med smalare och lägre kor samt sakristia av sten. Tre fönster hade senmedeltida glasmålningar. Kyrkan revs 1780 /DMS 4:4, s 208 f/.

Bebyggelse och jordägande

År 1542 indrogs det tidigare förlänade Tuna län till kronan och Bengt Svensson Småsven tillsattes som fogde /Sandberg 1955/. En jordebok över den årliga räntan upprättades året därpå. I denna redovisas 140 hemman i Tuna län /DMS 4:4, s 206 ff/. Därtill kommer de båda prästgårdarna och huvudgården Tuna. Detta är första gången som vi kan få en samlad bild av bebyggelsens omfattning. Bebyggelsen dominerades av (kamerala) ensamgårdar. Små byar om två eller tre gårdar fanns företrädesvis i Misterhult.

⁷ Handskrift i ATA av Hugo Hammarskjöld daterad den 26 juni 1883.

⁸ Enligt ett protokoll från Kongl. Kontrollverket daterat den 27 juli 1883 vägde guldtjenen 0,4247 skålpund och hade ett värde av 503 kronor och 68 öre.

Figur 4-2. Jordägandets fördelning i Tuna län 1543.

Fördelat på de olika jordnatureerna fanns 95 hela kronohemman, 12 halva kronohemman, 10 sämjehemman och 22 frälsehemman. Därtill kommer ett hemman som kung Gustav I själv disponerade (arv och eget). Anmärkningsvärt är att det inte fanns några skattebönder, dvs brukare som själva ägde jorden. Drygt $\frac{3}{4}$ av Tuna läns hemman brukades av kronobönder, vilket innebar att de arrenderade gården av kronan. Den medeltida termen för arrendebonde var landbo och avgiften han erlade för brukningsrätten kallades avrad eller landgille. Arrendetiden sträckte sig över sex år och vid varje nytt tillträde fick han erlægga en särskild avgift, kallad städja (Östgötalagen, Byggningsbalken). Den näst största gruppen (16%) utgjordes av frälsets hemman, vilka också brukades av landbor som erlade avrad till jordherren.

Sämje- eller stadgebönder utgör en särskild kategori i 1500-talets jordeböcker. I regel är det uppodlare av allmänningjord som utgjort sämjeskatt. På detta sätt skiljer sig inte Tuna läns sämjebönder från dess kronobönder (se nedan) men till skillnad från de senare hade de förra arvsrätt (men inte äganderätt) till sina hemman. Sämjans storlek och omfattning hade vid något tillfälle brukaren och kronans representant enats om. Eftersom sämjehemman vanligen betraktades som uppodlingar på allmänningjord kom de med tiden att identifieras med kronohemman och införlivades 1724 med kronojorden /Österberg 1981/.⁹

Kronans huvudgård Tuna

När Tuna gård första gången kan beläggas i skrift 1303 omnämns den som *curiam suam Tuna in Thyst* /DS 1403, Rosén 1949, s 38 f, DMS 4:4, s 238 f/, dvs som en huvudgård i Tjust. Att det rör sig om vårt Tuna står utom allt tvivel.¹⁰ Brevet, som är utställt av marsken Tyrgils Knutsson, dokumenterar ett omfattande skifte av egendomar mellan honom och kung Birger Magnusson. Tyrgils får bland annat huvudgården Tuna och all den egendom som har sitt ursprung i den tredjedel av allmanningen som kallas 'konungslott'. Varhelst gårdar, nybyggen, åkrar, ängar, fisken, kvarnar etc avsöndrats från allmanningen skall de tillhöra Tyrgils. När Tyrgils avrättas 1305/06 dras hans gods in till kronan.

Den 'konungslott' som nämns i brevet går i den historiska forskningen i regel under namnet *kungstreding*. Med begreppet avses att kungamakten gjorde anspråk på en tredjedel av obebyggda lands- och häradsallmänningar i Östergötland och Småland.¹¹ Dessa regalrättsliga anspråk restes senast på 1100-talet /Rosén 1949, s 36/. Resten av marken disponerades

⁹ I Hammarkinds härad (Östergötland) avskaffades sämjeskatten redan under 1500-talets senare hälft varvid sämjehemmanen överfördes till skattehemman /Helmfrid 1970, s 460/.

¹⁰ Att som /Rosén 1949, s 156/ identifiera "Tuna in Thyst" med det obetydliga Tuna i Odensvi socken (det enda Tuna som finns i Tjust) är uteslutet /Holmberg 1969, 238 med not 2, Schück 1959, s 321 f med not 94/. Möjligen räknades Tuna och Misterhult i något avseende till Tjust under äldre medeltid /Schück ibid/.

¹¹ Med ett latinskt begrepp kallades obebyggda allmänningar *bona vacantia*, dvs 'ledig egendom'.

gemensamt av häradets jordägare. I de fall kronan var dominerande jordägare kunde alltså dess andel av den utskiftade häradsjorden betydligt överstiga en tredjedel.¹² Bytesbrevet från 1303 ger ett mycket konkret exempel på hur ett kungligt godscomplex kunde växa fram ur regalrättsanspråken.

Tuna var alltså kungsgård senast vid 1300-talets början. Den godsmassa som kungen förfogade över i kraft av sitt ämbete kallades med en latinsk term *bona regalia* och med ett inhemskt begrepp *Uppsala öd* (av vn. *auðr* = *rikedom*) /Rosén 1981, s 434 ff/. Den vanligaste komponenten i Uppsala öd var husabyarna /*ibid*/. Av Sveriges alla *Tuna*-orter har endast två koppling till kungliga domäner /Holmberg 1969, s 271/. *Tuna*-orterna representerar därför ett äldre kronologiskt skikt bland centralorterna /Hyenstrand 1974, s 118/. I likhet med husabyarna och andra kungsgårdar har vårt *Tuna* antagligen fungerat som förvaltningscentrum med visthus där uppbörderna från den omgivande bygden förvarades /Rosén *ibid*/. För den tidiga kungamakten var förvaltningsgårdarna viktiga stödjepunkter där regenten på sina ständiga resor kunde ta in med sitt följe.

Kyrkan i *Tuna* var kungligt patronat /Schück 1959, s 182/. Att kyrkan uppförts genom kungamakten försorg på dess huvudgård är alldeles tydligt. Kyrkans utförande pekar på att den inte kan vara äldre än 1200-talet, en kronologisk hållpunkt som föreslagits för den arkitektoniskt likartade kungsgårdskyrkan i Borg (Memmings härad, Östergötland) /Nisbet 1989/. *Tuna* socken (*de parochijs...Tuna*) omnämns första gången 1337 /DS 3326/. Troligen uppfördes kyrkan för att tjäna en under 1200-talet kraftigt växande befolkning. Under huvudgården löd nybyggen som tagits upp på allmänningssskogen. Med regalrättens stöd blev de till de kronogårdar som redovisas i jordeboken 1543. Med tanke på den begränsade bebyggelse som gravfälten markerar vid järnålderns slut måste nyodlingen ha varit omfattande. Vid medeltidens slut fanns en spridd bebyggelse över hela *Tuna* och *Misterhult*. Vi kan anta att nyodlingen påbörjades under tidig medeltid för att nå sitt maximum under högmedeltid. *Tuna* län bör ha omfattats av samma positiva ekonomiska utveckling som den övriga Sverige men också stora delar av Europa genomgick vid denna tid, kännetecknad av nyodling, kolonisation av skogstrakter och kraftig folkökning /Larsson 1972, s 29/. Trenden bröts omkring 1350 av digerdöden med flera efterföljande pestepidemier. Generellt ledde farsoterna till en tillbakagång för bebyggelse och befolkning och först mot slutet av 1400-talet kan en återhämtning och en viss nyodling förmärkas. De nio nya kronotorp (= nybyggen) som skattläggs i *Tuna* län mellan 1543 och 1560 visar att befolkningstrenden definitivt hade vänt vid denna tid /DMS 4:4, s 207/.

Redan på 1200-talet började husabyarna och de andra kungsgårdarna att spela ut sin roll som stödjepunkter för kronans administration och ersattes med fasta borgar och fögderier. *Tuna* gård skulle dock visa sig vara ett slitstarkt kort när den blev förvaltningscentrum i *Tuna län* med hundratalet kronogårdar. Första gången begreppet *Tuna län* kan beläggas är 1382(?) /Schück 1959, s 323/. Under senmedeltiden var *Tuna län* i regel förlänat. Bland förlänningstagarna fanns bland annat Nils Stensson (Natt och dag) och Ture Turesson Bielke /DMS 4:4, s 24/.¹³

¹² I Möres skogsbygd, som är ett utpräglat medeltida kolonisationsområde, uppgick kronans andel av gårdarna till hela 65% enligt kronans jordebok från 1539 /Ericsson 2001, s 372/. Som huvudgård för denna stora godsmassa fungerade Kalmar Slott /*ibid*, s 386/.

¹³ År 1357/59 pantsatte kung Erik Magnusson huvudgården *Tuna* med kronans underlydande landbor i *Tuna* socken till frälsemannen Sune Håkansson (två nedåtvända sparrar) /DS 5678, DMS 4:4, s 239/. Det var alltså inte hela *Tuna län* som pantsattes.

Tjustgöla fäste

Samtliga frälsegårdar i Tuna län låg samlade i ett godskomplex i nordöstra Misterhult kring den först under 1400-talet belagda huvudgården Tjustgöl /DMS 4:4, s 224 ff/. Godskomplexet kallades ”Tjustgöla fäste”. Möjligen stod kolonisationen av norra Misterhult under inflytande av det talrika frälset i Tjust. Tjustgöl var kanske ett ”brohuvud” för en med kronan konkurrerande nyodlingsverksamhet. I sammanhanget kan också nämnas den medeltida borgruinen *Blankaholme* som finns på en holme i mynningen av Solstadström, likaså på gränsen mot Tjust /Lovén 1996, s 414 ff/. Inget är känt om befästningens bakgrund. Möjligen är det en medeltida föregångare till säteriet Blankaholm och skulle i så fall vara ytterligare ett tecken på Tjust-frälsets ambitioner i området.

Fisket

I Tuna läns häradssigill från 1500-talet framhävs fiskets betydelse. I Misterhult redovisas 1529 fem s k herrefisken: Virbo, Laxemar, Kråkemar, Kärr och Solstad. Hälften av fångsten tog kronan i avrad /DMS 4:4, s 210/. Dessa fisken låg en bit uppströms från åars och vattendrags mynningar. Regalrättsanspråken gällde således också fisket. På 1550-talet inrättades ett kronofiske i Simpevarp och ett annat i Virbo med särskilt anställd personal /DMS 4:4, *ibid*/. Under hela medeltiden bedrevs ett extensivt utskärsfiske i Misterhult /Norman 1993 *passim*/. Små fiskelägen med tomtningar (fundament för enkla byggnader) var replipunkter i denna utsatta miljö. Såväl folk från trakten som långväga resenärer kan ha varit engagerade i utskärsfisket som enligt Peter Norman främst var inriktat på strömming.

Figeholm – Vimmerbys hamn

Vimmerby är av ålder Sevedes centralort och befolkningsmässiga centrum. Här finns de bästa förutsättningarna för jordbruk och här finns ett av Smålands största vikingatida gravkomplex.¹⁴ Med sina nio hemman var Vimmerby Sevedes största by. Mot söder gränsade Vimmerby till Äläkra, en by med fyra hemman. Vimmerby var också tingsplats för Sevede härad. Vimmerby stad existerade senast 1350 då stadens sigill omnämns /DS 4651, DMS 4:4, s 203/. År 1370 omnämns tre borgmästare (*proconsules*) /DS 4651, DMS 4:4, s 203/. Den medeltida staden och bondbyn existerade sida vid sida.

Trots att Vimmerby var en inlandsstad hade den kontakt med havet. Figeholm i södra Misterhult var nämligen Vimmerbys hamnplats under medeltiden /Norén 1936, s 32 ff/. När Vimmerby förlorade sina handelsprivilegier 1532 drogs troligen också hamnrättigheterna in. Av handlingar, som tillkom för hamnplatsens återvinnande efter det att Vimmerby återfått sina privilegier 1604, framgår att staden tidigare hade handelsrättigheter och upplag av varor i Figeholm och att borgarna där hade skutor för sjöfart. Kalmar och Västerвик såg ogärna att Figeholm åter skulle bli Vimmerbys port mot havet och efter ett upprepat avslag 1721 resignerade Vimmerbys borgare /*ibid*/>.

¹⁴ I Gästgivarhagen söder om staden finns två gravfält med tillsammans närmare 300 gravar. På 1800-talet undersöktes omkring 140 gravar med entydiga dateringar till vikingatid. /Hansson 1898/.

Figeholm ligger vid en åmynning i Fågelfjärden. Miljön har studerats ingående av /Norman 1993, s 114 ff/ men detta ovetandes om att Figeholm var Vimmerbys medeltida hamn.¹⁵ Norman framhåller närheten till järnåldersgravfälten vid Fårbo och Jämserum och läget vid en åmynning, vilket känns igen från tidigmedeltida centralortsbildningar vid Kalmarsund. På en udde i Fågelfjärden vid gården **Hägnad** ligger dessutom en ”fornborg” som vid en av Norman företagen undersökning givit medeltida dateringar.

Avståndet mellan Vimmerby och Figeholm är fågelvägen drygt fem mil men en resa på den gamla Strandavägen utmed grusåsen genom Tuna län var givetvis längre. Att en medeltida stad hade en hamnplats på så långt avstånd är unikt för Sverige och dåligt känt inom den stadshistoriska forskningen trots att färhållandet nämns i Medeltidsstadens rapport över Vimmerby /Åhman 1984, s 8/.¹⁶

Slutord

Att Tuna län, och i synnerhet Misterhults socken, hyste en högst begränsad bosättning under järnåldern är ett påstående som förutom av fornlämningsbilden också stöds av att området till övervägande del var allmänning vid medeltidens ingång. Om så inte varit fallet hade inte kronan kunnat hävda sina regalrättsanspråk och bli den helt dominerande jordägaren. Området måste efter bronsåldern ha drabbats av en omfattande folkminskning. Vilka orsaker som ligger bakom denna är en uppgift för framtida forskning att påvisa.

Kolonisation och nyodling är processer som tar plats i ett socialt sammanhang, präglad av sin tids värderingar och föreställningar. Hur har då kolonisationen av Tunas och Misterhults ödemarker gått till? Området kan knappast enbart ha koloniserats av frigivna trälar från de befintliga gårdarna på det sätt som för Tiohärads del har skisserats av /Tollin 1999, s 185 ff/, därtill är den vikingatida/tidigmedeltida bygden alltför begränsad. I stället får vi tänka oss en organiserad process ledd av kungens förvaltare på Tuna gård. Likt en kontinental *locator* /Bartlett 1993, s 142/ har han rekryterat kolonistörer bland frigivna trälar, legohjon, husmän och fattiga bondsöner. Det var människor som var vana vid hårt arbete och som behärskade grunderna i jordbrukets konst. De fick ett utmätt jordstycke att odla upp, spannmål och kanske en ko eller två. Sen behövde de också några arrendefria år för att bygga upp gården. Var de framgångsrika kunde de småningom bilda familj och gå upp bland de fria landborna. Någon fri eller ”spontan” kolonisation har det alltså inte varit fråga om.

Hur Tuna blev en kungsgård kan vi bara spekulera kring. Övertagandet kan hypotetiskt sättas i samband med att en i Mellansverige framväxande kungamakt under tidig medeltid skjuter fram sina positioner mot det viktiga och politiskt omstridda Kalmarsundsområdet. Förutom Tuna gård ingick också husabyarna i Hossmo och Högsby i denna inledningsvis försiktiga etablering.

¹⁵ Norman antar okritiskt att det är Figeholm som åsyftas med det omdiskuterade namnet *Fijholm* i hertigarna Erik och Valdemars hävdaskiftesbrev (delningsdokument) från 1315 /SD 3227, Fritz 1973, s 90/. Brevet finns endast bevarat i sentida avskrifter och det är fullt möjligt att *Fijholm* är en korrupt form av ’Sigvide’, dvs Sevede /jfr Andersson 1965, s 25 med not 19 och 21, DMS 4:4, s 119, Styffe 1880, s 184 med not 2/. Det är ju landområden (terris) och inte platser som åsyftas i brevet. Dessutom räknas *Fijholm* upp efter Aspeland och före Tjust, dvs just där man kan förvänta sig att finna Sevede. En komplikation i sammanhanget är att skrivformerna ’Sigvide’ och ’Sihärad’ förekommer omväxlande i medeltida urkunder /*ibid.*/ Namnformerna används inkonsekvent som beteckningar för såväl ett större som ett mindre område /Schück 1959, s 252 med not 81/. Det har därför föreslagits att ’Sihärad’ är en senast under 1300-talet använd beteckning för de tre landen Sevede, Aspeland och Handbörd /*ibid.*/ Platsen Figeholm låter sig alltså inte beläggas genom ovanstående brev.

¹⁶ /Blomkvist 1979, s 199/ nämner inte Figeholm i sin genomgång av handelshamnar kring Kalmarsund.

Tunaåsen var en viktig färdväg redan under järnåldern men skulle under medeltiden få kommersiell betydelse som förbindelse mellan staden Vimmerby och dess hamnplats Figeholm. Ända fram till 1200-talets slut var Kalmarsund något av en "världshandelsled" /Blomkvist 1979, s 183 ff, 1986/. Sjöfarten var ännu under tidig medeltid så kustbunden att de som från Tyskland och Danmark skulle till Finland, Ryssland, Balticum eller Gotland seglade upp genom Kalmarsund och sedan fortsatte norrut utmed den svenska kusten. Från norra Kalmarsund utgick en alternativ och mer riskfylld farled till Balticum över Ölands norra udde, Karlsöarna och Gotland. Mitt för denna förgrening ligger Figeholm. Vimmerby stod alltså inte bara i kontakt med sitt omland Sevede utan också med de stora handelsstråken. Förutsättningarna var goda för att omsätta det livsmedelsöverskott som kronbönderna i Tuna län producerade.

För att sammanfatta: i Tuna län fanns två saker som lockade medeltidens entreprenörer: mark att kolonisera och goda transportvägar till kommersiella centra där överskottet kunde omsättas. I Tuna län, Tjutgöla fäste undantaget, var det kungamakten som skulle exploatera resurserna och befrämja deras omsättning genom att ge Vimmerby med dess hamnplats Figeholm handelsprivilegier.

Alf Ericsson, RAÄ, UV-Öst, Februari 2003

Litteratur

Almqvist J E, 1954. Lagsagor och domsagor i Sverige. Med särskild hänsyn till den judiciella indelningen. Stockholm.

Ambrosiani B, 1973. Gravbegreppet i grävningsstatistiken.. *Tor* 1972–73, s 122–136. Uppsala.

Andersson T, 1965. Svenska häradsnamn. (Nomina Germanica 14). Uppsala.

–1970. Tuna-problem. *Namn och bygd* 56.

Andersson T, Göransson S, 1983. Forskning om äldre territoriell indelning i Sverige: en introduktion. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1982:4, s 3–9). (Temanummer om äldre territoriell indelning i Sverige).

Arrhenius B, 1998. Bebyggelsestrukturen i det förhistoriska Vendel och järnålderns mångmannagårdar. I: L. Larsson & B. Hårdh (red). *Centrala platser, centrala frågor: samhällsstrukturen under järnåldern.* (En vänbok till Berta Stjernquist. *Uppåkrastudier* 1). Stockholm.

–2000. Tuna och Husby i Vendel. I: En bok om Husbyar. M. Olausson (red). Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. *Skrifter* 33. Stockholm.

Bartlett R, 1993. *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350.* London.

Blomkvist N, 1979. Kalmars uppkomst och äldsta tid. I: I. Hammarström (red). *Kalmar stads historia I.* Kalmar.

–1986. *Världshandelsepoken vid Kalmarsund.* *Hikuin* 12, s 101–112.

DMS 4:4, 1999. *Aspeland, Sevede, Tuna län.* (R. Axelsson & S. Rahmqvist. Riksantikvarieämbetet). Stockholm.

DS. Diplomatarium Suecanum.

Ericsson A, 2001. Möre mellan järnålder och medeltid: omvandlingen av ett agrarlandskap. I: G. Magnusson (red). Möre: historien om ett småland. (Kalmar läns museum). Kalmar.

Fritz B, 1973. 2. Hus, land och län: förvaltningen i Sverige 1250–1434. (Stockholm studies in history 18). Stockholm.

Hansson H, 1892. Grafvar från Tuna gård i Kalmar län. KVHAA:s Månadsblad 21. Stockholm.

–**1898.** Gravfält från järnåldern i Wimmerbyorten. Kalmar län. Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening 1898.

Helmfrid B, 1970. Tre städers uppland (Ringarums näringsliv). I: E. Gärme (red). Bondebygd och bruksbygd. Ringarums socken genom tiderna. Söderköping.

Holmberg K A, 1969. De svenska tuna-namnen. (Studier till en svensk ortnamnsatlas 12). Uppsala.

Hyenstrand Å, 1974. Centralbygd-Randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder. Studies in North-European Archaeology 5. Stockholm.

–**1983.** Om Tuna-problemet och den territoriella indelningen. I: Bebyggelsehistorisk tidskrift 1982:4, s 83–88. (Temanummer om äldre territoriell indelning i Sverige).

Larsson L-O, 1972. Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640. Lund.

Liljegren J G, 1830. Strödda anteckningar om fynd i svensk jord, med en dertill hörande förteckning. KVHAA Handlingar 13.

Lindquist S-O, 2001. Möre i ett något större rum: En kulturgeografisk studie av bebyggelseutvecklingen i Östra Småland under medeltiden. I: G. Magnusson (red). Möre: historien om ett småland. (Kalmar läns museum). Kalmar.

Lovén C, 1996. Borgar och befästningar i det medeltida Sverige. KVHAA. Stockholm.

Magnusson G, 1986. Forntida kustbosättningar i Misterhults socken, Småland. Bebyggelsehistorisk tidskrift 11, s 49–60.

Nisbet Å, 1989. Borgs kyrka. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledningar utgivna av Linköpings stifts kyrkoberskrivningskommitté.

Norén F E, 1936. Från forna tiders Vimmerby och Sevede. Vimmerby.

Norman P, 1993. Medeltida utskärsfiske: en studie av fornlämningar i kustmiljö. (Nordiska museets handlingar 116). Stockholm.

Norman P, Klang L, 1991. Fasta fornlämningar i Kalmar län: en sammanställning som underlag till regionala kulturminnesvårds- och forskningsprogram i östra Småland. Riksantikvarieämbetet, Fornminnesavdelningen, Regionkontoret i Luleå. Arbetshandlingar och PM 1991:5.

- Olsson I, 1976.** Tuna-namnen i Sverige – forskningsläget. Fornvännen 71, s 71–81.
- Pamp B, 1988.** Ortnamnen i Sverige. (Femte upplagan). Lund.
- Rosén J, 1949.** Kronoavsöndringar under äldre medeltid. Lund.
- 1981.** Krongods. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. (2:a upplagan). Band 9, s 434–438.
- Sandberg A, 1955.** Ur Misterhults sockens historia under 1500-talet. I: Sjögren m fl. Misterhult – det är vår hembygd. Linköping.
- Seiler A, 2001.** I skuggan av båtgravarna: landskap och samhälle i Vendels socken under yngre järnålder. (Stockholm University: Archaeological Research Laboratory. Theses and Papers in Archaeology B:7). Stockholm.
- Selinge K-G, 1999.** Översikt över fornlämningsbeståndet. I: DMS 4:4.
- Schück H, 1959.** Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa. (Stockholm Studies in History 4). Stockholm.
- Styffe C G, 1880.** Skandinavien under unionstiden. Ett bidrag till den historiska geografien. (2:a upplagan). Stockholm.
- Thålin H, 1947.** Stranda härads fornminnen. (Stranda härads hembygdsförenings årsskrift, bilaga 1947–48). Stockholm.
- Tollin C, 1999.** Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid. Meddelande 101. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet. Stockholm.
- Åhman E, 1984.** Vimmerby. Medeltidsstaden 55. (Riksantikvarieämbetet) Stockholm.
- Österberg E, 1981.** Sämja. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. (2:a upplagan). Band 17, s 705.

Arkiv och samlingar

Antikvarisk topografiska arkivet (ATA), Stockholm.

Statens historiska museum (SHM), Stockholm.

Misterhults skärgård under 1 000 år

Inledning

Den här artikeln behandlar bebyggelseutveckling och näringar i Misterhults skärgård under medeltid och senare, alltså tiden från omkring år 1000 e Kr. Texten är i huvudsak hämtad från min doktorsavhandling i arkeologi /Norman 1993/. Till avhandlingen, som är en studie av fornlämningar i kustmiljö i allmänhet och medeltida utskärsfiske i synnerhet, hör kulturhistoriska analyser av ett antal skärgårdsbyar i Misterhults socken. De kulturhistoriska analyserna är viktiga för beskrivningen av både bebyggelseutvecklingen i skärgården i allmänhet och det näringsliv som bedrivits i området. Källorna är arkeologiska översikter, utgrävningsresultat, skriftliga dokument, ortnamn och kartor. I denna sammanställning har de intill kandidatområdet tagits med. För en fullständig beskrivning hänvisas till Norman 1993.

En bakgrund till de kulturhistoriska analyserna

Om man behandlar ett tidsförlopp som sträcker sig över flera tusen år medför en beskrivning av bebyggelseutvecklingen i Misterhults skärgård problem med den rumsliga avgränsningen. Det beror på att strandförskjutningen under denna långa tid har flyttat strandlinjen åtskilligt öster ut. Där vi under medeltiden hade inland med jordbruk och boskapsskötsel som basnäring levde människorna under bronsåldern i en utpräglad skärgård. De senaste 1 000 åren, av vilka den första hälften utgör den tidsmässiga ramen för detta arbete, har dock strandförskjutningen inte förändrat landskapet på något avgörande sätt. Därför behandlas endast dagens skärgårdslandskap i detta kapitel.

Tomtningar och båtlänningar

Tomtningar är lämningar efter enkla byggnader eller kojor i främst ytterskärgården. Utmed Sveriges kuster har man registrerat cirka 3 300 tomtningar. Av dessa ligger omkring 20 i Misterhults socken. De byggnader som tomtningarna är lämningar efter har främst använts till övernattnings vid fiske eller säljakt/fångst. I Misterhult har det sannolikt varit fiske som dominerat. Utgrävningar av tomtningar i angränsande områden har resulterat i rikligt med fynd av fiskben, krokor och nätsänken /Norman 1993:156 ff/. Den allmänna definitionen för tomtningar lyder: En tomtning är en lämning efter en i maritim miljö sannolikt ursprungligen strandbunden byggnad, som utgörs av stenvallar (-murar) vilka omger en eller flera stenröjda, plana eller svagt skålformade ytor. Ställvis kan även jordfasta block eller bergsavsatser utgöra den invändiga ytans (ytornas) begränsning.

I Misterhults skärgård ligger tomtningarna främst i grupper i skyddade lägen intill det inre av någon vik. Några tomtningar har rumsligt samband med båtlänningar – platser där man dragit upp båtar.

Rösen och stensättningar

Det har visat sig att de flesta av de fornlämningstyper som påträffats i Misterhults skärgård så gott som endast förekommer i sådana områden. Ett undantag är emellertid gravar av förhistorisk typ, främst rösen och runda stensättningar med kal stenfyllning. Morfologiskt är de av samma karaktär som de rösen och stensättningar med kal stenfyllning som finns i

rena bronsåldersmiljöer. Flera av dem ligger lågt i terrängen, under 5 meter över havet, och kan med tanke på landhöjningen knappast vara så gamla som från bronsålder eller äldre järnålder. Andra skulle på grund av höjden över havet i och för sig kunna vara så gamla, men läget på öar i utskärgården eller i intimt samband med lågt belägna gravar av samma typ, antyder en annan datering.

Gravarna ligger ensamma eller i små grupper, på öar eller i öde strandmarker. På några platser bildar de koncentrationer.

Labyrinter

I området kring Kråkelund har man påträffat minst fem labyrinter eller rester efter sådana. De ligger på flata klippvallar och är uppbyggda av mestadels 0,2–0,3 meter stora stenar. Samtliga utom en är uppförda med så kallad korsformig grundplan. Den som avviker är en så kallad irrgångslabyrint /jfr Stjernström 1982:10/.

Labyrinter finns på de Brittiska öarna, i Tyskland, i östersjöområdet samt vid Norra Ishavet /Kraft 1977:61 ff/. I Sverige finns över trehundra labyrinter eller uppgifter om att sådana har funnits. Vanligast är de vid Bottenvikens kuster. I Haparanda skärgård, vilken räknas som världens labyrinttätaste område, finns enligt /fornminnesregistret/ mer än fyrtio stycken.

Det bevarade traditions materialet pekar i många riktningar. Bland annat finns tydliga spår av magi /Steckzén 1964:457 ff/. Längs Norrlandskusten finns många traditioner om att labyrinterna användes i fiskebefrämjande syfte /Kraft 1977:66 f/. Där har de även dokumenterad rumslig anknytning till säsongsfiskelägen. Andra labyrinter lär ha byggts för att avvärja faror /Kraft 1977:66 f, Steckzén 1964:457 ff/.

Den mest kända labyrinten i Kalmarsund är den på Blå Jungfrun. Om denna berättade av Carl von Linné att den utan tvivel anlagts ”av någon här för motvind liggande sjöman” /Linné 1991 (1741):128/. År 1865 omnämndes en labyrint på en klippa i närheten av Kråkelund /Dybeck 1865:39/. Traditionen kring denna labyrint sattes i samband med trojasagan som under medeltiden var väl känd även i Norden /Kraft 1977:68/. I Sverige och Finland finns flera traditioner som berättar om hur man använde labyrinter. Bland annat om lekar som gick ut på att pojkar tävlade om att befria en flicka som var ”instängd” i labyrinten. John Kraft tolkar dessa traditioner som kvarlevor efter fruktbarhetskult av det slag som både Trojasagan och det närbesläktade indiska eposet Ramayana berättar om /Kraft 1985:7 ff/.

Det går inte att datera dessa labyrinter med traditionella arkeologiska metoder. Genom att mäta tillväxten på de lavar som växer på labyrinternas stenar har man kommit fram till att labyrinterna utmed Norrlandskusten kan dateras till sen medeltid och senare /bl a Broadbent 1987:83 ff, Sjöberg 1991:96 ff/. Sådana dateringar har emellertid ansetts vara osäkra /Norman 1993:57 f/. Det bör dock påpekas att de flesta av labyrinterna ligger i skärgårdsmiljöer och att många har rumslig koppling till eftermedeltida fiskelägen. Flera ligger också lågt i terrängen och kan på grund av den landhöjning som förekommit knappast vara särskilt gamla. Att generellt datera labyrinterna till sen tid är emellertid vanskligt med tanke på att vissa ligger i förhistoriska gravmiljöer.

Sjömärken

I Misterhults socken finns åtminstone ett tiotal stensamlingar som bedömts vara rester efter sjömärken. Det har också funnits sjömärken av förgängliga material. Detta klargörs av ortnamnen. Sjömärkesbeteckningar som tunna, stång och kors är relativt vanliga i namn-

materialet /Modéer 1936:110 ff/. Sådana sjömärken finns det dock sällan spår av i dag. De sjömärken som finns kvar benämns oftast båkar, kummel eller stenkäringar. Sjötermerna båk och kummel beskriver på land uppförda sjömärken av sten, betong eller trä. Båken är enligt Svenska akademiens ordbok större och tornliknande. Ett kummel har utseendet av en stympad kon som ofta försetts med topptecken. En stenkäring är ett mindre sjömärke av stenar som staplats på varandra så att det erhållit en silhuett av mänsklig form. Stenarna i det undre skiktet är större och flera i bredd än i de övre. Överst består sjömärket oftast endast av en sten i varje skikt /jfr Modéer 1933:230, 1936:75/.

Om man bortser från mindre sjömärken, sådana som byggts av ett fåtal stenar och mestadels bör ha utgjort ensmärken för lokalbefolkningen, är det få sjömärken som man hittar rester av i dag. Av de som finns kvar är de flesta belägna invid de farleder som går genom skärgården och som har ungefär samma sträckning som den haft de senaste seklen, och troligen längre än så.

Arkeologiskt är det mycket svårt att datera sjömärken. Vissa försök har emellertid gjorts med språkliga dateringar. Ivar Modéer, som behandlat sjömärkena inom området, hävdar att de naturliga märkena i gammal tid varit de så gott som enda använda /Modéer 1936:110 f/. De sjömärken som människor placerat ut i terrängen är relativt. Modéer har gjort en jämförande studie över de svenska seglingsbeskrivningarna från 1600-talet fram till 1900-talet. Under denna tid förefaller de av människor uppförda sjömärkena ha fått allt större betydelse.

Ivar Modéer menar med viss reservation att ortnamn som är i obestämd form är fornspråkliga, dvs de har senast tillkommit under medeltiden /Modéer 1933:52 f/. En översiktlig genomgång visar att det finns åtminstone fem sjömärkesnamn i obestämd form i Misterhults skärgård. Samtliga är lokaliserade till strategiska platser intill farleder i skärgården. Av dessa är ett Stångskär, två Käringsskär, ett Stubbskär och ett Tjockkarl.

Då det gäller stång-namnen måste man reservera sig beträffande betydelsen. Namnen kan syfta på stång med betydelsen sjömärke, men de kan även härledas till fågeljakt med nät /Stahre 1952:3 f/. Näten spändes över smala sund där man visste att det gick fågelstråk. Till hjälp hade man långa stänger. Sådan jakt är nu försvunnen men många namn påminner ännu om den.

Käring-namnens innebörd har jag redogjort för ovan. Sjömärkesnamnet Tjockkarl bör också syfta på en mänsklig gestalt /Modéer 1936:75/. Namnet Stubbskär kan troligen härledas från det stubbliknande kummel som finns på skäret. Stubbskärs kummel är omnämnt på ett sjökort från 1787 /KrA, Sjökarteverket V:10/.

Begravningsplatser

En annan företeelse, vilken liksom sjömärkena inte primärt berör bebyggelseutvecklingen i Misterhult, är de begravningsplatser vilka är belägna just intill ovan nämnda farled. Dessa är fyra till antalet, 10×10–22×10 meter stora och omges av bogårdsmurar i form av enkla stengårdsgårdar. Traditionen benämner dem ofta som pest- eller kolerakyrkogårdar. Begravningsplatserna har ett avskilt läge i förhållande till skärgårdsbebyggelsen. Det finns heller inget rumsligt samband mellan den här typen av begravningsplatser och de kapell som från och med 1600-talet blev vanliga på utskärsfiskelägena utmed den svenska östkusten. Däremot ligger de som sagt nära farlederna. Detta förhållande gör att man gärna förknippar begravningsplatserna med den sjötrafik som gick genom området.

En seglingsbeskrivning från omkring 1300

Någon gång, sannolikt i slutet av 1200-talet, nedtecknades det som av de flesta betraktats som en beskrivning av en segelled från Blekinge till Reval, nuvarande Tallinn /Modéer 1937a:89 ff/. En avskrift av beskrivningen har bevarats i den samlingshandskrift från Sorö Kloster som även innehåller kung Valdemar II:s jordebok. I samlingshandskriften återfinns den under rubriken ”Nauiogatio ex Dania per mare Balticum ad Estonian”. Populärt kallas den ”Navigatio”, ”Det Danska Itinerariet” eller bara ”Itinerariet”.

Seglingsbeskrivningen omfattar ett hundratal i geografisk ordning nedtecknade ortnamn utmed den svenska östkusten, från Utklippan i Blekinge till Arholma i Uppland, samt i Ålands, Åbolands och Nylands skärgårdar, och slutligen utmed Estlands norra kust. Avståndet mellan orterna anges med det gamla nordiska längdmåttet veckosjö.

Stor möda har lagts ner på att identifiera platserna för de namn som finns med i ”Navigatio” /bl a Modéer 1937a, Härlin 1942, Kerkkonen 1945/.

Senare tiders forskning har försökt att sätta in seglingsbeskrivningen i ett vidare historiskt sammanhang. Nils Blomkvist använder den som ett argument för att Kalmarsund hade större betydelse för transitohandeln under vikingatid och tidig medeltid än senare /Blomkvist 1979:183 ff/. Jarl Gallén har i ett opublicerat föredrag föreslagit att beskrivningens ortnamn indikerar säsongsfiskeplatser där franciskanermunkar kunde hålla mässor mot ersättning i form av mat, husrum och gåvor /Westerdahl 1990:337/. Christer Westerdahl ser de platser vilka omnämns i ”Navigatio” som hamnar i mycket vid mening; nödhamnar, ankarplatser, skjutsstationer, lotsplatser eller flottbaser /Westerdahl 1984:44/. Några kanske även tjänade som mindre handelsplatser. Stig Dreijer och Christoffer Ericsson, vilka studerat de åländska och finska platserna, ger i princip uttryck för samma uppfattning som Westerdahl /Dreijer 1984:50 ff, Ericsson 1984:54 ff/. Båda omtalar bland annat lämningar på land i anslutning till platserna i seglingsbeskrivningen, vilka antyder att annan verksamhet förekommit än enbart seglation. Carl Olof Cederlund argumenterar i ett forskningsprojekt för att ”Navigatio” uteslutande är en förteckning över lotsplatser /Cederlund 1988:24 ff, 1989a:8 ff, 1989b:6 ff/. Lotsplatsteorin har även framförts av Westerdahl /Westerdahl 1978:39/. Nyligen har Westerdahl på ett tämligen genomgripande och analyserande sätt studerat de i ”Navigatio” nedtecknade ortnamnen och deras rumsliga förhållande till varandra och till de svenska tidigmedeltida centralortsbildningarna utmed kusten /Westerdahl 1990:364 ff/. Westerdahls analys resulterar i hypotesen att seglingsbeskrivningen i Valdemar II:s jordebok är en lotsplatsförteckning där begreppet lotsplats används i ganska vid mening.

Själv har jag studerat den del av ”Navigatio” som berör sträckan mellan Utklippan i Blekinge och gränsen mellan Småland och Östergötland /Norman 1984:46 ff/. I Axel Härlins översättning lyder texten enligt följande:

”Från utlengi (Utlängan) till calmarne (Kalmar) 10 veckosjöar. Därifrån till skaegge nes (Skäggenäs) 2 vs. Därifrån till waldö (Vällö) 4. Vill man följa kusten, kan man gå från waldö till runö (Runnö), som ligger 1 vs från waldö. Därifrån till klineskaer (Klämnaskär) eller diuraeholtsnub (Djurhultsnabb) 1. Därifrån till geishammer 1. Därifrån till roxhammer (Uthammar) 1. Därifrån till aefra (Ävrö) 1. Därifrån till winö (Vinö) 1.

Från kalmarne till dyur 9. Därifrån till winö 3. Därifrån till sporae (Spårö) 3. Därifrån till hambrae (Halmare) 2 och förbi hambrae 1. Därifrån till askö (St Askö) 1 och förbi askö 1 och från askö till quetnae (Kvädö) 1” /Härlin 1942:324/.

Det stora flertalet av de platser som omnämns i Smålandsdelen av ”Navigatio” uppvisar i sin omgivning koncentrationer av fornlämningar och för sammanhanget intressanta

ortnamn, främst sjömärkesnamn /Norman 1984:46 ff/. Mellan dessa platser finner man en påtaglig avsaknad av dessa intressanta spår. Man får därför gärna den uppfattningen att platserna var av en viss betydelse vid den tid då seglingsbeskrivningen nedtecknades. De intressanta spåren – fornlämningar och ortnamn – är dock inte samtida. De flesta sjömärkesnamnen bör enligt ovan vara eftermedeltida, medan de registrerade fornlämningarna främst är medeltida eller äldre. Detta faktum ses här som ett tecken på traditionens starka ställning i samhället. Vissa platser har under lång tid, sett i ett 1 000-årigt perspektiv, varit intressanta för sjöfarten.

Att döma av den generella bild som svensk bebyggelsehistorisk forskning visar, bör många av de platser som omnämns i "Navigatio" ha haft bofast bebyggelse redan på 1200-talet (se nedan). I Misterhults socken hade sannolikt bland annat Fittjehammar (= geishammer?), Uthammar, Ävrö och Vinö bofast bebyggelse vid den tiden. Därför bör "Navigatio" i detta fall även kunna användas som referens vid en bebyggelsehistorisk analys.

Hamnar och farleder på 1600- och 1700-talen

De farledssträckningar och ankarplatser som användes på 1600- och 1700-talet var ofta desamma som markerats på dagens sjökort /bl a Rhezelius 1634, KrA Sjökartverket V:5, V:10, VI:3/. Farledssträckningarna i skärgården är visserligen betydligt fler på sjökorten från slutet av 1700-talet än på dagens, men huvudfarlederna är närmast identiska. Den ringa uppgrundningen i lederna och handelsfartygens oförändrade djupgående under många århundraden ökar sannolikheten för att många av dessa farledssträckningar och hamnar användes redan under medeltiden. De platser i Misterhults socken som omnämns i seglingsbeskrivningen från cirka 1300 faller nämligen väl in i detta sentida "farledssystem".

Drag, Dragsrännan och Draget

I det här sammanhanget finns det anledning att ta upp det drag-namn som finns i Misterhults socken. Drag-namn används allmänt, precis som bor- och ed-namn, i betydelsen "land mellan två farbara vatten där man vid genomgående färder måste dra eller bära båten" /Pamp 1979:98/.

Traditionen berättar att man förr i tiden drog båtarna över Draget som sammanbinder Fittjö i socknens sydligaste del med fastlandet – också det en smal grusås /Norman 1988:87/.

Naturligtvis fanns det en gräns för hur stora båtar man kunde dra över ett sådant ställe, men trafiken har sannolikt inte endast varit lokal med småbåtar. Även viss transitotrafik bör ha kunnat utnyttja de innersta farlederna med dragen /jfr Rollof 1977:299 ff, Hofrén 1944:79 f/.

Vårdkasar och vårdkasenamn

I Misterhults socken finns flera belägg för existensen av vårdkasar /Craelius 1774:155 f, Kr A Sjökartverket VI:3, Modéer 1937b:53/. I några fall finns namnbelägg, t ex Hunö böte och Vårbergen på Vinö. Ordet böte har helt säkert haft innebörden 'vårdkase' och sekundärt 'vårdkasplats', 'bevakningsplats' /Stahre 1986:295/.

Vårdkasarna uppfördes sannolikt i stora system för signalering med eld och rök. De var uppenbarligen vanligast vid kusterna men sträckte sig i flera områden in i landet /Stahre 1986:294 ff, 306/. I händelse av fara tändes vårdkasarna och meddelandet kunde därmed spridas snabbt.

Vårdkasesystemets ålder är osäker /Stahre 1986:294 ff, 308/. Ännu så sent som under första världskriget hände det att man reste en vårdkase /jfr Modéer 1937b:64 ff, Stahre 1986:297/. En sentida motsvarighet är det optiska telegrafsystem som etablerades i Stockholms skärgård med omnejd i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet /Stahre 1986:297/.

Befästningsanläggningar

Lämningar som kan ha betydelse för tolkningen av utvecklingen i skärgården är resterna efter de två befästningsanläggningar som finns i Misterhults socken. Den ena är en ”vanlig” fornborg där en enkel stenvall omger ett bergskrön (se avsnittet om Fågelfjärden nedan). Den andra är mer komplex och utgörs av husgrunder och vallar på en holme nedanför Solstadsström i norra delen av Socknen. Vid mitten av 1600-talet anges att platsen en gång varit en stad /Stahre 1992:178/.

Skärgårdens bebyggelsenamn

Beträffande bebyggelsenamnen i Misterhults skärgård kan sägas att namn med element som generellt dateras till förhistorisk tid saknas. Den vanligaste namnändelsen är otvivelaktigt -ö. Namn som förekommer kan vad gäller förleden mestadels härledas till geologiska betingelser, t ex Örö och Bergö, till vegetation, t ex Ekö, eller till faunan, t ex Simpevarp. Denna typ av namn betraktas allmänt vara relativt sena, som äldst medeltida.

Den bofasta bebyggelsens etablering

Uppgifter om skärgårdens bofasta bebyggelse finns bland annat redovisade i årliga räntan från 1540- och 1550-talen /DMS:4:4/. Denna visar att det fanns bofast befolkning på de flesta platser i Misterhults skärgård där det finns bofast bebyggelse i dag. Dock utgjordes bebyggelsen endast av ensamgårdar.

Misterhults skärgård var alltså koloniserad vid mitten av 1500-talet. Sannolikt hade den ungefär samma bebyggelse redan 200 år tidigare. Detta framgår vid en jämförelse med den sk Israel Birgerssons jordebok, en förteckning över lagmannen Israel Birgerssons jordinnehav i Döderhults, Fliseryds, Karlstorps, Kråkhults och Mönsterås socknar i Östra Småland /Ronge 1967:46 ff/. Förteckningen har daterats till omkring 1350 och omfattar bland annat de flesta av skärgårdens bebyggelseetableringar inom Mönsterås och Döderhults socknar som existerar i 1500-talets kamerala handlingar.

Man kan inte, endast av den anledningen att Israel Birgersson inte hade några gårdar i Misterhults socken, dra slutsatsen att skärgården där saknade bofast bebyggelse vid 1300-talets mitt. Tvärtom antyder jordeboken att bebyggelseutbredningen i nordöstra Smålands skärgårdar i huvudsak var färdig vid denna tid och att den klassiska modellen av en bebyggelsekolonisation under tidig- och högmedeltid kan appliceras även på detta område.

Kulturhistorisk analys – Simpevarp och Ävrö

Skriftliga källor

Ävrö nämns i den danska seglingsbeskrivningen ”Navigatio” (se ovan). Första gången som bofast befolkning omnämns på Simpevarpshalvön och Ävrö är vid sekelskiftet 1400–1500 /Fürst 1985:15 f/. Under 1550-talet inrättade Gustav Vasa ett kronofiske vid Simpevarp

/Fürst 1985:16/. Detta sorterade direkt under Kalmar slott och redovisas ingående i landskapshandlingarna. Den särskilda redovisningen för Simpevarps kronofiske tycks ha upphört 1569.

1601 omnämndes Ävrö som styremanshemman /Wirsén 1962:297/.

1634 omtalades Ävrö hamn norr om Simpevarps Hammar /Rhezelius 1634/. Denna hamn är förmodligen samma som på Gustaf Klints sjökort 1787 (KrA Sjökartverket V:10).

Vid storskiftet 1804 fanns det fem skattlagda gårdar i Simpevarp /Fürst 1985:18/. I landshövdingens femårsberättelser 1822–1827 uppgavs att det förekom betydande nyodling och att strömmingsfångsterna minskat betydligt /Fürst 1985:18 f/.

Ortnamn

Det vatten som avskiljer Simpevarp från Ävrö heter Hamnefjärden. Innanför Hamnefjärden ligger Båtstad och Båtstadfjärden.

Kronofisket vid Simpevarp

Räkenskaperna för Simpevarps kronofiske är rika på detaljerad information. För fisket ansvarade en fogde. Enligt 1559 och 1560 års räkenskaper hade denne fem helårsanställda och två halvårsanställda fiskedrängar samt tre helårsanställda och några korttidsanställda ”legekoner” i sin tjänst /RA Smålands handlingar 1560:6:1–4/. I Krigsarkivets militieräkenskaper från 1554 kan man läsa att Simpevarp även hade tre knektar /Fürst 1985:16/.

De fiskeredskap som användes var sättgarn (strömmingsskötar), strömmingsnot, abborrnot, torsksnören, hommor, mjärdar, lanor, brandjärn, alljor och vanliga ljuster, gäddkrokar samt håvar /RA Smålands handlingar 1560:6:1–4, Wirsén 1968:113 f/. Fisket bedrevs mestadels i närliggande vatten inom en radie av 10 km från Simpevarp. 1555 fiskades även i norra delen av Misterhults skärgård, vid Hamnö, Solstadström, Strupö och Vinö /Wirsén 1968:113/. Solstadström är beläget hela 30 km från Simpevarp. 1559 omtalades vinterfiske med grimnät i Herreglo vid Solstad. På våarna fiskade kronofiskarna bland annat i åar och strömmar på fastlandet. På våren 1559 fiskade de även torsk vid Blå Jungfrun. Vid Boskär nära 20 km från Simpevarp fiskades både torsk och strömming på hösten 1559. 1560 fångade man torsk vid Öland

Simpevarps kronofiske hade även lotter i de omkringboende skärgårdsböndernas notfiske. Det förefaller också som om fogden krävde in annan skatt på böndernas fiske, framför allt ålfisket.

Fogden på Simpevarp kontrollerade även de kringliggande hamnfiskena (fiskelägen där en särskild förordning – en s k hamnordning – gällde) /Norman 1993:80 ff/. 1559 och 1560 togs en halv tunna torsk och en halv tunna strömming av Ävrö hamns fiskeläge. 1560 angavs att det var 10 norrköpingsbåtar som låg i Ävrö hamn. 1559 togs en halv tunna strömming av ”Törneholms fiskeläge” och likaså en halv tunna strömming av ”Kiälfföös fiskeläge”, båda belägna i Tjust. Platserna för namnen ”Törneholm” och ”Kiälfföö” har dessvärre inte återfunnits. Med tanke på Simpevarpsfogdens uppboordsområde i övrigt är det emellertid inte osannolikt att dessa säsongsfiskelägen låg i norra delen av Misterhults socken. Misterhult norr om Kråkelund räknades nämligen till Tjustskärgården av vasa-kungarna /Wirsén 1968:117/.

Räkenskaperna för Simpevarps kronofiske vittnar om en tämligen rörlig verksamhet över hela skärgården. Avstånden var ibland så stora att övernattningar var nödvändiga. I tillgänglig litteratur beskrivs hur man övernattade i båtarna eller i bodar för tillfällighetsbruk då man fiskade långt hemifrån. Rester efter sådana bodar bör i sådana fall finnas vid de platser i Misterhults skärgård där Simpevarps fiskare höll till. Tomtningarna i Misterhults utskärgård ligger emellertid inte i anslutning till de kronofiskeplatser som är kända och omnämnda här (fig 70).

Kronofisket vid Simpevarp förfogade även över en del boskap. 1559 hade man fyra kor, sex årsgamla kalvar och en halvårsgammal kalv. Omräknat i Ne (nötkreatursenheter) blir detta 7,5. För 1560 har det antecknats fyra kor, fyra tjurar, två kalvar, fyra svin och tio grisar, omräknat 12,5 Ne. Annan verksamhet än fiske och boskapsskötsel var säljakt och fågelfångst.

Fornlämningar och arkeologiska utgrävningsresultat

Innan kärnkraftverket byggdes i Simpevarp kunde man på Simpevarpslandet och södra delen av Ävrö räkna till inte mindre än 37 rösen och stensättningar med kal stenfyllning. Gravanläggningarna låg ensamma eller i grupper om högst fyra, på bergkrön eller på bergavsatser /Norman 1988:92/. 19 av dem undersöktes i och med att kärnkraftverksbygget påbörjades. I tre fornlämningar, ett oregelbundet röse samt en tresidig och en kvadratisk stensättning, gjordes rikliga fynd /Svedberg 1975/. Alla låg tämligen långt ut på Simpevarps Hammar och i omedelbar närhet till Hamnefjärden.

Det oregelbundna röset innehöll en skeppslignande stenkrets med en central, rektangulär kistkonstruktion. Omedelbart norr om kistan påträffades en sekundärbegravning bestående av kolfragment, spridda brända ben, tre beslagsfragment av järn med kopparlegering, en nästan hel järnkniv med tånge, rest av en spik samt en järnten.

Den kvadratiske stensättningen omslöt en urnegrav. I denna låg en järnkniv med tånge, en fragmentarisk nit med runt kupigt och kopparlegerat huvud, ett bryne med upphängningshål, en cylindrisk blå glasflusspärla, ett treklöverformat beslag med fragmentarisk ring, fyra oidentifierade järnfragment samt ett helt och ett fragmentariskt silvermynt. Det hela myntet är präglat i Groningen för biskop Bernold (1027–1054), det fragmentariska myntet kan inte vara yngre än 1100-tal.

Den tresidiga stensättningen innehöll ett fyndrikt brandlager och resterna efter obrända skelettdelar. Brandlagret innehöll 13 hela och fragmentariska järnningar med fyrkantiga brickor och 11 hela och fragmentariska järnspikar, en hästkosöm samt en hel och två fragment av järnkrampor, en bandformig fragmentarisk järnten, ett avbrutet bryne, fyra små gröna glasflusspärlor, en rund järnsölja med kopparlegering, en järnhake, flera krukskärvor av gulrött poröst gods, fyra liter brända ben, fyra brända eldslagningsflintor, en fragmentarisk spelbricka samt slaggad lera. Den runda järnsöljan med kopparlegering och inristat vinkelmönster är av en typ som var vanlig under medeltiden.

På Hamnefjärdens botten och i närheten av de fyndrika gravarna har dykaren Björn Carlsson hittat två stycken rörskaftsgrutor (fig 72). Rörskaften påminner om Brobergs typ D2 och grytorna dateras därför till 1425–1500 /Broberg 1982:228/. Längre in i Hamnefjärden fann Carlsson en skål med årtal 1789 infällt i glasyren samt några sena kritpips-huvuden. Fynden är av den karaktär som är vanlig i naturhamnar /Norman 1978:4 ff/.

Fornlämningarnas roll i analysen

På grund av gravarnas utseende och spridning i landskapet vill man gärna datera dem till tiden före den yngre järnåldern (se ovan). Två av de undersökta gravanläggningarna visade sig emellertid innehålla fynd som kan dateras till 1000-tal och tidig medeltid. Frågan är hur man skall förklara dessa sena gravar? Eftersom de ligger spridda i landskapet och saknar rumsligt samband med Simpevarps bytomt måste det anses mindre sannolikt att de har med den bofasta bebyggelsen att göra. Det nära läget intill Hamnefjärden med Ävrö på andra sidan är intressant. Ävrö är ju omnämnt redan i den danska seglingsbeskrivningen. Hamnefjärden är en mycket lämplig naturhamn och tjänstgjorde som sådan under 1600- och 1700-talen. På dess botten har det dessutom påträffats keramik från 1400-talet vilket talar för att den kan ha utnyttjats som hamn även då. Hypotetiskt kan man med dessa kronologiska hållpunkter räkna med att Hamnefjärden varit ett tillhåll för sjöfarten under åtminstone 1 000 år, från 1000-talet till våra dagar.

Kulturhistorisk analys – Fågelfjärden med omnejd

Skriftliga källor

I 1540- och 1550-talets landskapshandlingar är gårdarna i Fågelfjärdens omgivning omnämnda som kronohemman /DMS 4:4/. Figeholm var utskeppningshamn för Vimmerby under medeltiden och blev köping under Västervik 1660 /Norén 1936:32 ff, Lindberg 1933:343/.

Ortnamn

I anslutning till Fågelfjärden ligger Figeholms samhälle. Det äldsta kända dokument i vilket Figeholm omnämns har tolkats som ett hävdaskiftesbrev från 1315 där hertigarna Erik och Valdemar gör upp om fördelningen av sina provinser /SD 3:227, Wigforss 1935:100 ff/. Dokumentet finns inte bevarat i original men enligt Hadorphs avskrift är Figeholm ett bland flera landområden: ”castrum Kalmarnie cum terris Möre, Norrobingh, Arnbyrdia, Asbolandia, Fijholm et Thiust”.

I ”Navigatio” omnämns en plats med namnet Roxhammer. Detta namn finns inte kvar men i landskapshandlingarna från 1540-talet är Roxhammar två kronohemman /DMS 4:4/. 1545 omnämndes Öffrahamer. På Peter Geddas sjökort från 1696 är området kring dagens Hammarsudden utanför Fågelfjärden omnämnt som Rookshammarsudd /Gedda 1696/. Innanför Hammarsudden ligger Korshamn och utanför ligger Käringseskär och Kyrkgångsskär. Namnen ger en klar antydning om att platsen varit av betydelse för sjöfarten förr i tiden. Den sannolika platsen för seglingsbeskrivningens Roxhammer är alltså Uthammar med omnejd.

Fornlämningar

På krönet av Fågelö finns ett stort röse (raä 459). Omedelbart söder om röset är en svårtolkad 8×8 meter stor kvadratisk inhägnad som omgärdas av en stenmur. Stenmuren har ingång i sydväst. Nordväst om röset är några likaså svårtolkade runda eller ovala stenringar.

På Fågelö har man även påträffat en begravningsplats från historisk tid (raä 768). Denna är kvadratisk, 8×8 meter stor, är omgärdad av en bogårdsmur av stenar och har ingång i väster.

På en udde i norra delen av Fågelfjärden finns det en fornborg (raä 1250). Övriga fornlämningar i Fågelfjärdens omnejd är några ensamt belägna rösen och stensättningar med kal stenfyllning.

Arkeologisk utgrävning i fornborgen raä 1250 i Misterhults socken

Fornborgen raä 1250 är belägen på krönet av en moränhöjd vilken skjuter ut som en udde i Fågelfjärden öster om Figeholm. Området är småkuperat och där finns rikligt med mindre, i det närmaste kala bergryggar. I fornborgens närhet finns ett röse (raä 496).

Fornborgen har ett yttre mått av 85×55 m. Den begränsas av en 3–6 meter bred och upp till 1 meter hög stenvall. I nordöst är stenvallen ställvis helt övertorvad. Mot söder omges en cirka 1,5 meter bred öppning av två meterstora block. Invändigt utgörs borgens södra hälft av storblockig och svårframkomlig terräng. I norr är borgen till största delen stenröjd och där kan man urskilja flera terrasserings.

I juni 1986 undersökte jag delar av fornborgen (för en mer utförlig beskrivning: Norman 1993). I provschakten fanns kulturpåverkade jordlager, nedgrävningar och ett brandlager. Inga artefakter eller rester efter sådana påträffades, trots sällning med finsmaskigt nät. Fyra stycken träkolsprover C14-daterades med dateringar mellan cirka AD 900–AD1670.

Fornborgens roll i analysen

Det rumsliga sambandet mellan fornborgen vid Hägnad och Figeholms samhälle blir intressant vid en sammankoppling med Wigforss tolkning av namnet Fijholm. Wigforss ansåg att namnet Fijholm i hertigarnas brev 1315 står för ett landområde /Wigforss 1935:101/. I detta landområde skulle Figeholm kunna ha varit någon form av centralort vilket också indikeras av uppgiften om att platsen under medeltiden tjänstgjorde som utskeppningshamn för Vimmerby. Figeholm ligger vid utloppet av en å, precis som andra centralortsbildningar med dokumenterat medeltida ursprung som förekommer i närheten, bland annat Pata och Mönsterås /Norman 1993:173 ff/. Uppgifterna om att det funnits flera yngre järnåldersgravfält i närheten av Figeholm är också intressanta i sammanhanget. Dessa är de enda gravfälten från yngre järnålder som finns inom ett förhållandevis stort område /Norman 1993:159 ff/.

Det finns alltså flera indikationer på att Figeholm har varit en central plats långt innan det blev köping på 1600-talet. Har fornborgen vid Hägnad möjligen haft med kontrollen av trafiken till och från Figeholm att göra? Med stöd av C14-analyser dateras den i grova drag till medeltid. Det är mindre sannolikt att den är av senare datum då den inte finns med vare sig på en avmätningsskarta från 1691 eller på en storskifteskarta från 1787 /LMV:s arkiv G:63:37:1, G:63:35:1/.

Vad fornborgen än har haft för funktion har den av det tunna kulturlagret att döma endast använts under kort tid. Stenvallen har troligen utgjort fundamentet till en enkel palissad och det undersökta brandlagret är kvarvarande rester efter denna. Innanför palissaden har det funnits byggnader vilket antyds av stolphål och en härd. Den terrassering som undersöktes nära fornborgens högsta punkt bär också möjligen spår av en byggnad även om den saknar ”riktigt” kulturlager.

Slutsatser

Bofast bebyggelse i Misterhults skärgård har sannolikt etablerats under tidig- och högmedeltid. Denna uppfattning bygger på kameralt material och bebyggelsenamnen. Frånvaron av gravkoncentrationer av samma typ som yngre järnålderns gårds- och bygravfält i kända bebyggelselägen ger stöd för denna tolkning.

Skärgårdshushållen har karakteriserats av stark tradition och hög självförsörjningsgrad /bl a Granlund 1958/. Fiske och boskapsskötsel har utgjort huvudnäringarna. Odlade pro-

duktioner som spannmål bytte man till sig. De många öarna bör ha givit gott bete till boskapen vilket också de relativt höga Ne-tal som hushållen hade inom området tyder på. Det spanska sändebudet Francisco de Eraso depešcher från resan till Stockholm 1578 ger stöd för en sådan tolkning. Eraso reste sjövägen inomskärs och skrev om sina iakttagelser att skärgårdsborna inte kunde odla säd på öarna ”utan de tjäna endast till bete för deras hjordar och till fiske” /de Eraso 1886:11 f/.

Det bör heller inte ha varit någon större trängsel i skärgården innan befolkningstrycket ökade på 1700- och 1800-talen. Under dessa århundraden ökade antalet hushåll kraftigt i byarna och nyodlingen var intensiv. Naturligtvis fanns det en gräns för hur många personer ett skärgårdsby kan föda och då den gränsen var nådd måste expansionen fortsätta utanför byn. På så vis etablerades bofast befolkning på vissa utskärsfiskelägen under denna tid. Exempel på sådana fiskelägen är Källskär och Väderskär i nordligaste Småland vilka har bofast befolkning än i dag /Hofrén 1957:191, Erixon 1920:71/. Utmed Norrlandskusten är Ulvön ett annat exempel /Hellspång och Löfgren 1974:118/. Utkomstmöjligheterna på dessa fiskelägen verkar emellertid ha varit ytterst begränsade och därför blev bofastheten kortvarig på många, bland annat på Boskär i Misterhults sn där det endast verkar ha funnits bofast befolkning under några årtionden på 1700-talet. Tidvis kanske även Furö i Döderhults socken hade någon eller några bofasta fiskare.

Före den kraftiga befolkningsökningen fanns det alltså gott om utrymme för andra att fiska i skärgården än enbart lokalbefolkningen. Framför allt i ytterskärgården. Ägostrukturen, Misterhults skärgård var kronoägd, och politiska beslut kan ha underlättat förekomsten av sådant utskärsfiske som bedrevs av fiskare vilka inte tillhörde lokalbefolkningen.

De flesta av skärgårdens fornlämningar och andra företeelser med äldre anor kan inte i första hand sättas i samband med den dagliga rutinen i skärgårdshushållet. Det gäller bland annat tomtningarna. Dessa ligger ofta klungvis i det yttersta havsbandet ett stycke från bofast bebyggelse. Skriftliga källor bekräftar också att främmande fiskare gärna uppehöll sig på platser där tomtningar sedermera påträffats.

Undantag förekommer emellertid. Ensamt belägna tomtningar på de yttre småskären inom Strupös och Vinös bydomäner i Misterhults socken har använts av skärgårdsborna själva då dessa väntade på att näten skulle vittjas.

Några tomtningar saknar definitivt det rumsliga sambandet med öppet hav. Det gäller bland annat två stycken som ligger relativt högt på västsidan av den relativt stora ön Brånö söder om Strupö. Därifrån har man god utsikt över innerskärgården. Närheten till ett litet berg med namnet Munkbötet förstärker intrycket av att dessa tomtningar inte främst skall kopplas till fiske utan till den redan i landskapslagarna omtalade vårdkaseorganisationen (jfr ovan). Tomtningarna kan möjligen vara rester efter vårdkasevaktens stuga.

Hur såg det då ut i ett fiskeläge på de yttersta öarna i Misterhults socken? Av fornlämningarnas rumsliga förhållande till varandra, fosfatkarteringar och utgrävningar kan man dra vissa slutsatser /jfr Norman 1993/.

Fiskeläget låg vid en väl skyddad vik. Nere vid stranden hade man båtarna, ibland uppdragna på särskilda stenrensade ytor i strandkanten, båtlänningar. En bit upp på stranden rensade man fiskfångsten och saltade in den i tunnor. Ovanför denna plats låg små enrummiga byggnader för olika ändamål. Somliga användes som bostäder medan andra utgjorde ekonomibyggnader. Vissa byggnader hade flera rum med olika funktioner. Spår efter nättorkningsplatser, gistgårdar, har inte påträffats i det här området men på andra ställen ligger dessa gärna på öppna platser ovanför bebyggelsen. Möjligen torkade man näten på bara marken.

På några platser i Norra Kalmarsund (dock inte i Misterhults socken) finns ett rumsligt samband mellan tomtningar och gravar av förhistorisk karaktär. Detta tyder på att den här typen av fiske kan ha 1 000-åriga anor vilket även C14-dateringar och strandförskjutningsberäkningar ger stöd för.

Tomtningarnas ringa storlek i kombination med det utsatta läget måste sägas bekräfta uppfattningen om att det varit frågan om ett säsongsvist utnyttjat fiske. De ben som påträffats i tomtningarna visar att vistelsen på fiskeläget var planerad. Antingen har man haft med sig konserverat nöt- och fårkött eller levande kreatur hemifrån.

Utgrävningsresultat visar på flerhundraårig nyttjandekontinuitet för en och samma tomtning eller så har man återanvänt samma tomtning efter att den stått outnyttjad under en längre tid /t ex Norman 1993:122 ff/. I vissa tomtningar har man nämligen flyttat ingångar eller härdar. I en tomtning finns det tecken på att man har byggt om överbyggnaden. Två hål efter stolpar som burit upp taket påträffades nämligen omedelbart intill varandra. Tomtningarnas rektangulära form, väggarnas mäktighet och förekomsten av centralt belägna stolphål visar att de har varit stabila nog för att bära tämligen gedigna och permanenta överbyggnader.

Fynd av nätsänken och fiskekrokar bekräftar de uppgifter om skötfiske och om torskfiske med krok som finns i skriftliga källor. De fiskben som påträffats i tomtningarna härstammar emellertid från de flesta fiskarter som finns i området. Man har antagligen varit inriktad på strömmings- och torskfiske för avsalu. Den fisk som man fick utöver strömming och torsk har främst konsumerats på platsen.

Ett av områdets övergivna fiskelägen avviker från de övriga beträffande byggnadslämningarnas art. Det är Boskär där lämningarna utgörs av en mindre grupp med husgrunder. Sannolikt är husgrunderna resterna efter den bofasta bebyggelse som lär ha funnits på ön under 1700-talet. Bofasthet bör ha krävt större och bättre byggnader än dem från vilka tomtningarna utgör rester.

Begravningsplatser från historisk tid har visat sig ha rumslig anknytning till de farleder som finns markerade på dagens sjökort, men även på de sjökort som färdigställdes i slutet av 1700-talet. Hamnmarkeringarna på dessa äldre sjökort stämmer med något undantag väl överens med både ankarplatsmarkeringar på dagens sjökort och uppgifterna om hamnplatser som finns med i Rhezelius reseberättelse från 1634. De platser i Misterhults skärgård som är omnämnda i "Navigatio" ligger också inom den geografiska ram som anges av de senaste århundradenas farleder och hamnar. I detta område i skärgården återfinns även många sjömärken och sjömärkesnamn. Man bör således kunna dra den slutsatsen att farlederna för transitotrafiken genom UO har haft ungefär samma sträckning sedan tidig medeltid, något som även den relativt ringa uppgrundningen (landhöjningen) i Misterhult ger stöd för.

Fornborgen vid Fågelfjärdens norra strand ligger i anslutning till farleden och inloppet till Figeholm. Läget gör det mindre sannolikt att det varit en sk tillflyktsborg av traditionellt slag. Den finns inte omnämnda i någon av de tillgängliga skriftliga källorna och av utgrävningsresultaten att döma har den vid Fågelfjärden varit av högst temporär karaktär. C14-dateringar daterar den till medeltid. Möjligen har den haft att göra med verksamheten i Figeholm. Det finns uppgifter om att Figeholm kan ha haft någon form av administrativ och merkantil funktion under medeltiden.

Den koncentration av gravar som funnits på Simpevarpslandet kan kanske delvis förklaras med hjälp av den intilliggande naturhamnen och sjöfarten. Utöver dessa gravar har det påträffats enstaka förhistoriska gravar i mycket skiftande geografiska och topografiska lägen. Knappast någon av dem kan knytas till bofast bebyggelse.

Peter Norman, Riksantikvarieämbetet januari 2003

Referenser

- Blomkvist N, 1979.** Kalmars uppkomst och äldsta tid. Kalmar stads historia I. Kalmar.
- Blomkvist N, 1979b.** Medieval Eketorp and contemporary turn-over places on Öland. Eketorp. Fortification and Settlement on Öland/Sweden. The setting. Stockholm.
- Gustavi Adolphi LVII.** Uppsala.
- Broberg A, 1982.** Senmedeltida och efterreformatoriska rörskaftsgrytor från Helgeandsholmen i Stockholm. Hikuin 8. Höbjerg.
- Cederlund C-O, 1988.** Den medeltida beskrivningen av sjövägar vid svenska och finska kusten i ett itinerarium i det danska riksarkivet. Bottnisk kontakt IV. Red Annika Sander. Skellefteå.
- Cederlund C-O, 1989a.** Sjövägarna vid svenska östersjökusten på 1200-talet. Marinarkeologisk tidskrift. Meddelanden från Marinarkeologiska sällskapet nr 3 årg 12. Stockholm.
- Cederlund C-O, 1989b.** Sjövägarna vid svenska östersjökusten på 1200-talet. Del 2. Marinarkeologisk tidskrift. Meddelanden från Marinarkeologiska sällskapet nr 4 årg 12. Stockholm.
- Craelius M G, 1774.** Ett landskaps beskrifning utie en berättelse om Tunaläns, Sefwede och Asbolands häraders fögderi uti Calmar höfdingedöme. Calmar.
- Det Medeltida Sverige (DMS) 4:4 (Småland: Aspeland, Sevede, Tuna län), 1999.** Av Roger Axelsson och Sigurd Rahmqvist. Red Sigurd Rahmqvist. Stockholm.
- Det Medeltida Sverige (DMS) 4:2 (Småland: Handbörd, Stranda), 1990.** Av Jan Brunius och Olle Ferm. Red Olle Ferm. Stockholm.
- Diplomatarium Suecanum (DS).** Utg av Liljegren m fl Stockholm.
- Dreijer S, 1984.** Hamnar och farleder på Åland i anslutning till Itinerariet. Bottnisk kontakt II. Mariehamn.
- Dybeck R, 1865.** Runa 1–2. Stockholm.
- de Eraso F, 1886 (1578–1579).** Johan III och Filip II. Depescher från det spanska sändebudet till Sverige kaptan Fransisco de Eraso 1578–1579. Historisk tidskrift 6. Stockholm.
- Ericsson C H 1984.** Danska Itinerariet i finländsk forskning. Bottnisk kontakt II. Mariehamn.
- Erixon S, 1920.** Ett skärlag och dess arkiv. Fataburen. Stockholm.
- Fürst L, 1985.** Simpevarp, en halvö i förvandling. Simpevarp.
- Gedda P, 1696.** General-Hydrographisk Chart-Book öfver Östersjön och Kattegatt. Amsterdam.
- Granlund J, 1958.** Runnö i Kalmarsund. Stranda härads hembygdsförenings årsskrift. Stockholm.

- Hannerberg D, 1971.** Svenskt agrarsamhälle under 1 200 år. Gård och åker. Skörd och boskap. Stockholm.
- Hellspong M, Löfgren O, 1974.** Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid. Lund.
- Hofrén M, 1944.** Skäggenäs, en småländsk kustbygd. Kalmar läns fornminnesförenings meddelanden 32. Red Manne Hofrén. Kalmar.
- Hofrén M, 1957.** Några kapitel ur Tryserums och Fogelviks historia. Västervik.
- Härilin A, 1942.** Vår äldsta seglingsbeskrivning. Till Rors nr 10. Stockholm.
- Kerkkonen G, 1945.** Västnyländsk kustbebyggelse under medeltiden. Skrifter utgivna av svenska litteratursällskapet i Finland 301. Helsingfors.
- Kraft J, 1977.** Labyrint och ryttalek. Fornvännen 72. Stockholm.
- Kraft J, 1985.** The goddess in the labyrinth. Religionsvetenskapliga skrifter nr 11. Åbo.
- Lindberg F, 1933.** Västerviks historia 1275–1718. Västervik.
- von Linné C, 1991 (1741).** Öländska och gotländska resa. Red Carl-Otto von Sydow. Stockholm.
- Modéer I, 1933.** Småländska skärgårdsnamn. Uppsala.
- Modéer I, 1936.** Färdvägar och sjömärken vid nordens kuster. Uppsala.
- Modéer I, 1937a.** Något om namnformerna i seglingsbeskrivningen i kung Valdemars jordebok. Namn och bygd 25. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning. Uppsala.
- Modéer I, 1937b.** Namn- och ordgeografiska studier. Uppsala universitets årsskrift 12. Uppsala.
- Modéer I, 1956.** Skeppsnamn och skärgårdsnamn. Stockholm.
- Norén F E, 1936.** Från forna tiders Vimmerby och Sevede. Vimmerby.
- Norman P, 1978.** An anchorage of high antiquity close to the port of Hangö. The Maritime Museum Helsinki.
- Norman P, 1980.** Säsongsbosättning och övernattningsplatser i skärgården. Tjustbygden 37. Tjustbygdens kulturhistoriska förenings årsbok. Västervik.
- Norman P, 1984.** Smålandsdelen av det Danska Itinerariet. Bottnisk kontakt II. Red Marita Karlsson. Mariehamn.
- Norman P, 1988.** Fornminnen i skärgården. Fornminnen i en kustbygd. Red Lars Rönnbäck. Oskarshamn.
- Norman P, 1993.** Medeltida utskärsfiske. En studie av fornlämningar i kustmiljö. Nordiska museets handlingar 116. Stockholm.
- Pamp B, 1979.** Ortnamnen i Sverige. Lund.

- Pape W, 1979.** Histogramme neolitischer 14C-daten. Germania. Jahrgang 57 1–2. Halbband. Mainz.
- Rhezelius J H, 1634.** Koncept till Resa i Öland och Småland sommaren 1634. Mikrofilm ATA.
- Rollof Y, 1977.** Sveriges inre vattenvägar. Del 1 Skåne, Blekinge, Halland, Småland. Stockholm.
- Ronge H, 1967.** En medeltida jordebok från Östra Småland. Namn och bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning. Uppsala.
- Sjöberg R, 1991.** Lavdatering av labyrinter i Ångermanland och Medelpad. Ångermanland Medelpad 1990–1991.
- Stahre N-G, 1952.** Stångskäret, Kåksna och Kummelberget. Studier över ortnamn från Stockholms skärgård. Lund.
- Stahre N-G, 1986.** Ortnamn i Stockholms skärgård. Stockholm.
- Stahre N-G, 1992.** Rannsakingar efter antikviteter. Band III. Häfte 1. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Red Carl-Ivar Ståhle och Nils-Gustaf Stahre. Stockholm.
- Steckzén B, 1964.** Birkarlar och lappar. En studie i birkarleväsendets, lappbefolkningens och skinnhandels historia. Kungl vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar. Historiska serien 9. Stockholm.
- Stjernström B, 1982.** Dokumentation och klassificering av labyrinter. Bottnisk kontakt I. Red Christer Westerdahl. Örnsköldsvik.
- Svenskt Diplomatarium (SD) från och med 1401.** Utgivet av C Silverstolpe och K H Karlsson. Stockholm 1875–1904.
- Thor L, 1968.** De administrativa gränsdragningarna i södra delen av Kalmar län intill 1500-talets mitt. Översikt. (FARS) Forskningsprojektet Administrativa Rumsliga System. Meddelande 22. Stockholms universitets kulturgeografiska institution.
- Thornström C-G, 1978.** Bakom stagnationen. Lokalsamhället och omvärlden i en svensk skärgårdsby 1500–1975. Uppsala.
- Westerdahl C, 1978.** Medeltida sjöleder och ortnamn. Tjustbygden 35. Tjustbygdens kulturhistoriska förenings årsbok. Västervik.
- Westerdahl C, 1984.** Itinerarieleden Blekinge-Reval. Några synpunkter. Bottnisk kontakt II. Mariehamn.
- Westerdahl C, 1990.** The maritime itinerary of the tax register of king Valdemar Sejr of Denmark (1202–1241). Deutsches Schifffahrtarchiv 13. Bremerhaven.
- Wigforss E, 1935.** Figeholm och Hösterum. Namn och bygd 23. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning. Uppsala.
- Wirsén R, 1962.** Lotseriets uppkomst i Tjust och Tunalän. Landstingsbygd. Kalmar läns norra landstings minnesskrift 1862–1962. Red Harald Stale. Västervik.

Otryckta referenser

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA). Topografiska serie FI. Renskrifter av snabbinventeringen för Misterhults sn.

Fornminnesregistret, Riksantikvarieämbetet.

Krigsarkivet (KrA). Sjökarteverket.

Lantmäteriverkets (LMV:s) arkiv.

Riksarkivet (RA). Smålands handlingar.

Riksarkivet (RA). Strödda kamerala handlingar. Bunt 67.

Svedberg Å, 1975. Preliminär undersökningsrapport över de arkeologiska undersökningarna vid Simpevarp, Misterhults socken i Småland.

Thor L, 1967. Aspeland, Handbörd, Stranda och Möre under medeltid och äldre vasatid. Opublicerad licentiatavhandling i historia. Stockholms universitet.

Wigsén A, 1992. Opublicerade anteckningar om Boskär, Misterhults socken Småland.

Förkortningar

ATA Antikvarisk-topografiska arkivet.

DS Diplomatarium Suecanum. Utgiven av J G Liljegren m fl Stockholm 1828–1985.

FMR Fornminnesregistret.

GR Konung Gustaf I:s registratur. Utgivet genom V Granlund m fl. Stockholm 1861–1916.

KrA Krigsarkivet.

LMV Lantmäteriverket.

Ne Nötkreatursenheter. För att underlätta jämförelser kvantifieras djurbestånd i en neutral skala. Här har David Hannerbergs skala Nötkreatursenheter använts (jfr Hannerberg 1971:97 f).

RA Riksarkivet.

RAÄ Riksantikvarieämbetet.

OAU Ortnamnsarkivet i Uppsala.

SCB Statistiska Centralbyrån.

SD Svenskt diplomatarium från och med 1401. Utgivet genom C Silverstolpe och K H Karlsson. Stockholm 1875-1904.

SGU Sveriges Geologiska Undersökning.

SHM Statens Historiska Museer.

Misterhult – landskap och näringsliv

Inledning

Misterhult lär enligt äldre ortnamnstolkningar betyda dimmig skog (-sdunge). Ur ett landskapshistoriskt perspektiv är namnet också träffande med avseende på forskningsläget. Någon egentlig forskning har inte bedrivits och man är därför hänvisad till spridda uppgifter i topografisk och lokalhistorisk litteratur. Målsättningen i detta sammanhang är emellertid att få en översiktlig bild av vad som kännetecknar områdets landskapshistoriska karaktär ur ett regionalt perspektiv. För detta ändamål duger det befintliga materialet åtminstone för att skapa en hypotetisk föreställning om de kulturhistoriska förhållandena.

Misterhult i regionen

Misterhultshalvlön brukar betecknas som en övergångsbygd mellan Tjust breda sprickdalslandskap och Möres och Strandås flacka centralbygder. Landskapsmässigt har dock området en tydlig särprägel, till vilken jordbruk och andra näringar anpassats.

1776 skrev adjunkt Bengt Hellberg i sin beskrivning av Misterhults socken att det är *”underligt att man kunnat uppleta så många små land emellan bergen och morasen för människor att bo och nära sig på. Landtryggar är väl the slätaste trakter och jämnaste jordmänen men minst fördelaktig för then består över alt af bara sand och klappersten men utom desse bestå alla inägor mest af små sänken eller dälder, hvarest inom en liten trakt af några skeppeland, kan visa sig lera på et ställe, sand på ett annat och svartmylla på thet tredje.”* /Sjögren 1955:164/.

Vad Hellberg beskriver är således ett sprickdalslandskap som utbildats i ett urbergspeneplan där berggrunden huvudsakligen består av granit. Och eftersom området i sin helhet ligger under högsta kustlinjen har sprickorna fyllts med sediment. I jämförelse med sprickdalslandskapet i Tjust med sina stora dalgångar som regelbundet löper i sydöstlig-nordvästlig riktning är sprickbildningarna i Misterhult påfallande oregelbundna med smala och starkt profilerade sänkor.

Misterhult karaktäriseras alltså lämpligen som en skogs- och skärgårdsbygd vilket i sig signalerar ett näringsliv som i stort kan beskrivas som sammansatt där åtminstone i äldre tider jordbruket, skogen och fisket hade likvärdig betydelse. Bilden kompliceras emellertid av skärgården där tidvis en stark specialisering på fiske uppträtt och där jordbrukets relativa betydelse varierade både i tid och med avståndet från fastlandet.

Jordbruket

”The många berg, sjöar och moras här finnas göra inägornas och i synnerhet åkerns rymd ganska liten” /Sjögren 1955:164/.

Jordbruksmässigt har Misterhult knappast haft en framträdande roll i länet. Tillsammans med Tjust utgjorde området regionens svagaste jordbruksområde under 1600-talet, särskilt med avseende på spannmålsproduktionen /Höglin 2001/. Bortsett från bristande naturresurser betydde sannolikt den stora andelen skärgårdshemman med deras huvudsakliga inriktning på fiske och annan sjöfångst mycket för denna bild. Men medan Tjust utvecklades till ett betydande spannmålsområde under 1700- och 1800-talet har Misterhult haft en

fortsatt svag utveckling som varat ända i våra dagar. Efterkrigstiden har understrukt dessa förhållanden vilket bland annat inneburit att man tillsammans med regionens sydvästra skogsbygder relativt sett förlorat mest åkermark och flest antal jordbruksenheter i hela Kalmar län.

Odlingslandskapet på 1600-talet

Ser vi till odlingslandskapet som det tedde sig före den ”agrara revolutionen” uppvisade Misterhult några karaktäristiska drag.

Byarna bestod till största delen av små enheter med ett eller högst två hemman. I ett regionalt perspektiv utgjorde området den kanske mest utpräglade småbrukarbygden i länet /Höglin 2001:27/.

Bebyggelsen tycks ha varit lokaliserad till de mer öppna arealer som uppstått där fler sprickdalar korsat varandra. Gärna i kanten av dalgången intill den betade utmarken.

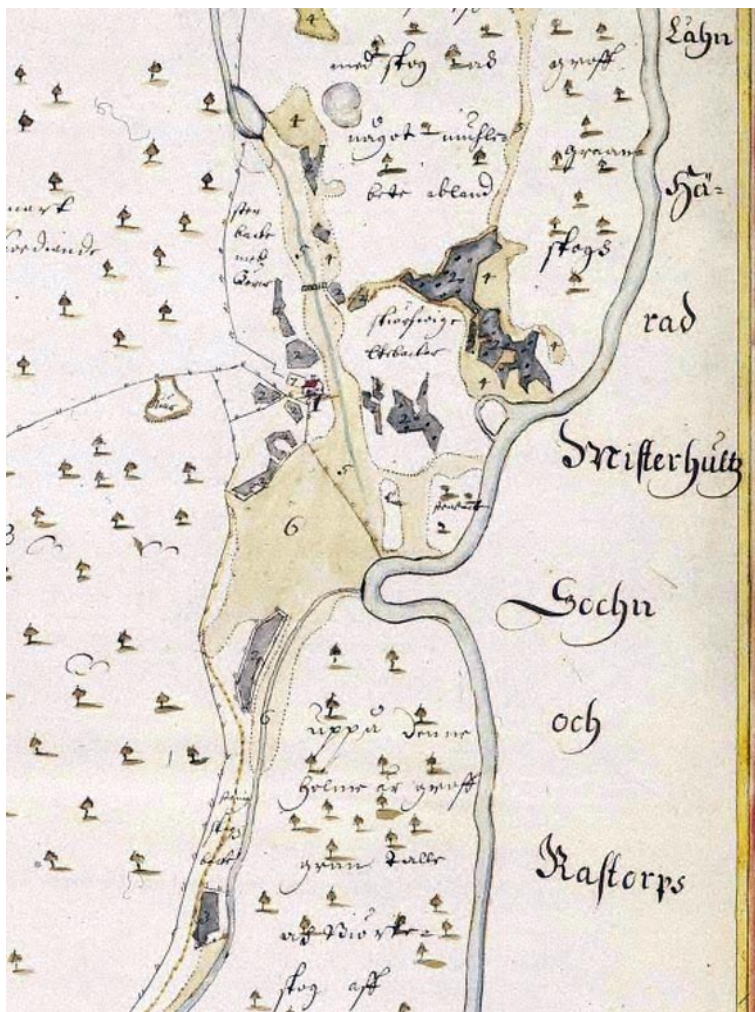
I ett så pass svagt spannmålsområde hade självfallet åkermarken ett mycket litet omfång. Mest gynnade i detta avseende var de enheter som var lokaliserade till de åsar som genomkorsar området. Så var bland annat fallet med några av Misterhults säterier. Intill kusten och på skärgårdsöarna var andelen åkermark försumbar. Här kan exempelvis Virbo säteri, huvudgård för det Hammarskjöldska godscomplexet, nämnas, som för att undgå reduktion framställdes som ett enkelt fiskeläge /Nordenskjöld 1955:254/. Liksom på de flesta skärgårds- och kusthemman fanns här nämligen inte någon egentlig åkermark.

Hur det åkerbruk som ändå bedrevs har varit organiserat vet man fortfarande väldigt lite om. Ensäde, då all åker odlades årligen utan regelbuden träda, tycks ha varit det dominerande odlingssystemet. I likhet med stora delar av övriga Kalmar län övergick man emellertid under 1600-talets andra hälft och framåt till tresäde, då två tredjedelar brukades varje år medan resten trädades /Höglin 2001/. Under slutet av 1700-talet förefaller tresädet helt ha dominerat i /Barcheus 1959/. Möjligen hängde detta samman med att höstrågen fick en ökad andel av utsädet i relation till det tidigare förhärskande kornet. Detta förlopp skiljer området från Tjust som var ett genuint tvåsadesområde, i likhet med övriga östra Mellansverige.

Liksom andra skogsbygder hade boskapsskötseln en stor betydelse i jordbruksekonomi. Här i norr förefaller den animala produktionen generellt sett ha varit inriktad på mejerivaror, åtminstone i jämförelse med länets södra och västra delar. Den omfattande uppfödningen av storfä, oxar och stutar, som var så viktig i stora delar av Småland, tycks i alla fall ha haft väsentligt mindre betydelse här, utom möjligen på en del av säterierna.

För odlingslandskapet innebar inriktningen på boskapsskötsel att de foderproducerande markslagen dominerade landskapsbilden. Gissningsvis har de smala dalgångarna nästan helt bestått av slätterängar. De splittrade produktionsmarkerna innebar också att man tvingades ta hö på stora avstånd från gården. Ängslador och vinterstackar tycks därför ha varit vanliga /Sjögren 1955:165/.

Samuel Frigelius karta från 1709 över Stensjö i Döderhults socken, strax intill gränsen till Misterhult, illustrerar sannolikt ganska väl hur odlingslandskapet var organiserat vid den här tiden. Här ser man hur de små åkerytorna tagits upp på de lite lättare jordarna längs med de smala dalgångarnas sidor, vilka i övrigt dominerades av ängsmarker. Betesmarken, förbunden med bebyggelsen med en fågata, var huvudsakligen lokaliserad till de skogsrika höjderna, ofta beskrivna som magra och ljungbelupna. Av kartan framgår emellertid också att väsentliga delar av inägorna bestod av betesmark. Sannolikt har man velat samla så mycket av den splittrade ängsmarken som möjligt inom ett gårde för att spara hägnads-

Figur 6-1. Utsnitt av Samuel Frigelius karta över Stensjö i Döderhults socken år 1709 (G12-66:1). Byn är sannolikt ett typiskt exempel på hur odlingslandskapet var organiserat på Misterhulthalvön.

material. De skogs- och bergpartier som därmed hamnade på inägorna blev då tillgängliga för kreaturen först efter det att grödorna var bärgade på hösten. Också ”oseden” att låta djuren beta på inägorna under våren finns omvittnad /Sjögren 1955/.

Skogen

Äldre skildringar av det förindustriella näringslivet beskriver ofta utmarksnäringarna som utvecklade. Skogen sägs främst ha utnyttjats för bete och vedfångst, gärdsel och husbehovsvirke. Åtminstone för Smålands vidkommande är detta en starkt förenklad bild. Här var svedjebruket långt drivet, liksom kolning, tjärtillverkning och pottaskebränning. Sågverksamheten är det svårt att få en klar uppfattning om, men även om exporten inte var lika omfattande som den skulle bli på 1800-talet, kan man räkna med att den var en nog så viktig del av hushållens samlade ekonomi.

”Det näringsfång, som av denna slags skog uppkommit, genom bräder och hustimmer, tjärtillverkning, och kolning, vilket sistnämnda först inom femtio år, genom de här anlagda koppar- och järnbruk blivit en ny näring, har hittills varit skogsbondens förnämsta, till skatters och utskylders hopsamlade, såväl som till sädesköp. Men jag fruktar, att denna näringsgren märkligen avtagit. Och får ingen misstycka, om jag tror, att många sågkvarnar

Figur 6-2. Skvalt- och sågkvarn på Stensjö bys utmarker 1709. Utsnitt ur Samuel Frigelius karta (G12-66:1).

och för liten eftertanke, jämte flera omständigheter, som försiktigheten icke tillåter mig på detta ställe omtala, varit mest därtill vållande”. (Häradsfogde Magnus Gabriel Craelius om sitt fögderi omfattande Tunalän, Sevede och Asboland). /Craelius 1939/.

Misterhults ställning i dessa avseenden är fortfarande oklar. Svedjande förekom, särskilt på 1700-talet, men tillsammans med Tjust, tillhörde socknen det område där svedjerågens andel av skörden var lägst i hela länet på 1600-talet /Höglin 2001/. Kolning och tjärbränning vet man att det förekom, men inte till vilken omfattning. Ser man emellertid till sågverksamheten förefaller den ha varit rikligt utvecklad. I Fårbo går denna tillbaka så långt som till 1579, då en sågkvarn anlades /Sjögren 1955:148/. I hela Tunalän fanns 47 enbladiga sågar på 1770-talet och 105 större och mindre skvaltkvarnar medan inlands-häradet Asboland hade 27 sågar respektive 194 skvaltkvarnar, siffror som sannolikt säger nog så mycket om skillnaderna i näringslivets inriktning /Craelius 1930:85/.

Handel med sågade varor var beroende av ”goda” kommunikationer och i detta avseende hade förstås kustbygderna en stor fördel. Misterhult, som ju både var skogrikt och kustbundet, hade dessutom fördelen av att ha etablerade lastageplatser, bland annat i Figeholm. Orten var lydköping under Västervik och var tidigt en viktig utskeppningsplats för staden, tidigare sannolikt också för Vimmerby och Kalmar /Jennes 1955:235/. I Figeholm fanns dessutom en båtbyggartadition som under 1800-talet skulle växa till en mindre varvsindustri, huvudsakligen på initiativ av de trävaruexportörer som verkade där /Wirén 1955:356/.

Ägoförhållanden och näringslivets utveckling

Före 1600-talet dominerades ägandet i Misterhult av kronan. Av 112 hemman i jordeboken 1544 var 86 hemman av kronatur medan 26 hemman var av frälsenatur. Det enda hemman med en frälseman direkt knutet till sig var Tjustgöl där en viss Bengt Skalle lär ha huserat på 1400-talet /Jennes 1962:13/.

Under 1600-talet förändras emellertid dessa förhållanden radikalt då Peder Michelsson, adlad Hammarskjöld, fick 31 kronogårdar i förläning och sedermera äganderätt till 19 gårdar i Misterhult och Tuna socknar. Den Hammarskjöldska släkten skulle så småningom lägga under sig stora delar av Misterhult och låg också bakom inrättandet av ett antal säterier, bland annat på den gamla kungsgården Virebo, Fårebo, Virum och Misterhult /Nordenskjöld 1955:254/.

Som på så många andra håll förknippas dessa adelssläkter med en rad industrisatsningar. I Virbo anlades exempelvis en knipphammare 1693. En liknande anläggning fanns i Ölvedahl liksom en manufakturmedja. I Bussvik anlades på 1700-talet ett kimröksbruk, ett sodaverk och ett pottaskeraffenaderi, bland annat med småländska glasbruk som kunder.

Här bör också Solstads koppargruva nämnas där man brutit koppar i olika omgångar sedan 1400-talet. Särskilt livlig tycks driften ha varit under 1700-talet. Verksamheten lades ner 1920 /Hermansson 1955:376/.

Också jordbrukets ”upphjälpande” brukar tillskrivas godsägarna och deras ”fysiokratiska” ambitioner under slutet av 1700-talet. I många avseenden var de också först med många innovationer som skulle komma att prägla de flesta bondejordbruken under 1800- och 1900-talet. Om Virbo berättas exempelvis om tidiga utdikningar av kärr och madängar och deras omvandling till åker, bland annat genom täckdikning med hjälp av kantställda stenflisor /Barcheus 1959:48/. Här lät man också uppföra ett stort antal stenmurar runt inägorna för att spara skogen /Nordenskjöld 1955:264/. Förutsättningen för dylika insatser var förstås en kapitalstark ekonomi och inte minst en stor tillgång på billig arbetskraft från dagsverkskyldiga torpare och arrendebönder. För den stora majoriteten av bondgårdar skulle emellertid jordbrukets mer genomgripande förändringar dröja till 1800-talets mitt och senare.

Skärgården

Om näringslivet i äldre tider på fastlandet kan beskrivas som sammansatt gäller detta kanske i än högre grad i skärgården och i de kustknutna bygderna. Få av landsbygdens miljöer har ju genererat ett så påtagligt mångsyssleri. Hit hör förstås den rena havsfångsten med både fiske och jakt, bondenäringen, skeppsseglast, lotsverksamhet och den sjöanknutna industrin som exempelvis skepps- och båtbyggeri, men också relativt sentida företeelser som stenindustrin. Listan kan göras mycket lång. Vad som gör en beskrivning av skärgårdens näringsliv så komplicerad är inte endast den stora variationen utan också att den varierat så över tiden.

Om vi ändå ser till huvudnäringarna, dvs jordbruk och fiske, brukar man grovt sett dela in den östsvenska skärgårdsbefolkningen i bönder – bondefiskare – fiskarbönder – yrkesfiskare efter graden på specialisering. Denna glidande skala har i idealfallet sin motsvarighet i de ekologiska nischer som utnyttjats, dvs kust – innerskärgård – mellanskärgård – ytter-skärgård. Saken blir emellertid inte lika enkel när man lägger på en tidsaspekt.

Misterhults skärgård förefaller ha fått en fast bosättning relativt sent. I kontrast till exempelvis Tjust, finns endast två belagda enheter före 1500-talet, nämligen Vinö och Ävrö /Moström 2003/. De människor som kom att bebo öarna på 1500-talet kan främst beskrivas fiskebönder, för vilka jordbruket bedrevs som en binäring. Dessa hade emellertid konkurrens av rena yrkesfiskare. I Simpevarp /Fürst u.å./ och i Virbo /Sjögren 1955:142/ hade nämligen kronan låtit anlägga kronofiskerier som försåg de kungliga förvaltningarna i Kalmar, Stockholm och Vadstena med livsmedel. Denna konkurrens kan vara en av orsakerna till att man på många av Misterhults öar tvingades att hålla sig med ovanligt mycket boskap. Så var exempelvis fallet på Vinö, Grönö, Långö och Laxemar /Moström 2003/.

Skärgårdens odlingslandskap

Som tidigare nämnts bedrevs i stor sett inget åkerbruk i skärgården före 1700-talets mitt. Endast vid de kustanknutna gårdarna återfanns odlingar, om än i mycket blygsam omfattning. I stället var, som vi såg, boskapsskötseln desto intensivare och överbetning förefaller ha varit ett vanligt tema. I princip förefaller var enda liten holme ha utnyttjats för ändamålet, vilket den rika floran av önamn med anspelning på kreatur ger vid handen (Getholmen, Hästholmen etc). Vad ängsdriften beträffar så var resurserna små varför i stort sett hö från var enda liten skreva utnyttjades. Här tycks också utfyllnad i form av vass varit vanlig.

Först med den stora befolkningsökningen under 1700-talets andra hälft och 1800-talets början kom åkerbruket till skärgården. Detta sammanfaller också i tiden med att fiskfångsterna blev allt mindre, sannolikt beroende på de naturliga svängningar som äger rum i fiskebeståndet, men kanske också som en följd av överexploatering.

Några omfattande odlingsinsatser blev det dock aldrig fråga om. Det smala sprickdalslandskapet är ju i skärgården än mer påfallande än på fastlandet och de naturliga resurserna för en mer omfattande bondenäring har därför aldrig funnits. Det är därför tveksamt om Misterhults skärgårdsbefolkning någonsin kom att bli annat än fiskarebönder.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att Misterhultsbygden i ett regionalt perspektiv har en tydligt egen profil, där karaktäristiska, men för jordbruket begränsade, naturresurser har legat till grund en sammansatt näringslivshistoria både på fastlandet och i skärgården.

Stefan Höglin januari 2003

Referenser

Barcheus A G, 1959. Resa i Kalmar län 1775. Kalmar läns fornminnesförenings små bygdebeskrivningar, Nr 26.

Craelius M G, 1930. Försök till ett landskaps beskrivning uti en berättelse om Tunaläns, Sefwede och Asbolands häraders fögderi uti Calmar Höfdingedöme av fögderiets häradsfogde Magnus Gabril Craelius år 1772.

Fürst Lotte u.å. Simpevarp – en ö i förvandling.

Hermansson Werner, 1955. Solstad koppargruva. Ur Misterhults socken.

Höglin Stefan, 2001. Landskapets agrara avtryck. Agrar landskapsanalys i Kalmar län.

Jennes Sture, 1955. Figeholm. Ur Misterhults socken.

Jennes Sture, 1962. År och människor i Misterhult.

Moström Jerker, 2003. Nyttjandemönster, livsformer och landskap i Kalmar läns urbergsskärgård.

Nordenskjöld C E, 1955. En herrgårdsbygd. Ur Misterhults socken.

Sjögren Arvid, 1955. Misterhults socken under 1700-talet. Ur Misterhults socken.

Wirén Rick L, 1955. Misterhults sjöfart genom tiderna.

Marinarkeologi

Detta avsnitt, skrivet av Lars Einarsson, Kalmar Läns Museum, är ett utdrag ur en studie som gjordes inför en geologisk undersökning hösten 2003 (refraktionsseismik på Åvrö med omgivningar). Texten innehåller generella bedömningar som är av intresse för hela den marinarkeologiska bilden kring Misterhult).

Syftet

Uppdragets syfte är dels att mot bakgrund av såväl den potentiella som den befintliga undervattensarkeologiska fornlämningsbilden göra en bedömning av effekterna av de planerade refraktionsseismologiska undersökningarna i vattenområden kring Oskarshamns kärnkraftverk, Simpevarp, Misterhults socken, dels att beskriva den undervattensarkeologiska miljön i området ur ett bredare perspektiv. Det senare i syfte att skapa framförhållning och beredskap inför eventuella fortsatta arbeten, vilka kan komma att beröra miljön under vatten. Det bör understrykas att föreliggande arbete har sitt fokus på arkeologin **under** vatten. Det vidare begreppet marin arkeologi, omfattar såväl arkeologi under vatten som arkeologin vid, och med anledning av vattnet, dvs hela den maritima kulturmiljön. Detta generella perspektiv berörs endast inledningsvis och då i generella termer.

Bevarandeförhållanden

Salthalten i Östersjön uppgår i genomsnitt till 0,6 %. Längs Sveriges kust varierar den från som lägst cirka 0,2 % i norra delen av Bottenviken till cirka 1 % i södra delen av Öresund. Den generellt sett låga salthalten innebär att artrikedomen är mycket begränsad. För marinarkeologin är detta en positiv omständighet, eftersom flera av de organismer som bryter ned organiskt material av den anledningen inte kan existera i Östersjön. Förutsättningarna för arkeologiska lämningar under vatten att bevaras i Östersjön är därför goda.

Havsbottnen längs den svenska östersjökusten består generellt sett av två botten typer. Närmast land utgörs bottenmiljön generellt sett av s k ackumulationsbottenar som kännetecknas av lager av döda alger som samlas på grunda bottenar och skapar syrefria miljöer. Under senare år har ackumulationsbottenarna ökat i utbredning. Anledningen till den ökade ansamlingen av döda alger tros vara tillförseln av kväve och fosfor i havet, vilket lett till övergödning. Längre ut från land återfinns s k transportbottenar med eroderande sediment som sand, grus och sten. Närvaron av ettåriga s k påväxtalger är av stor betydelse för bevarande av lämningar under vatten, eftersom algerna utgör ett naturligt ytskydd mot blästereffekter. Det förefaller som om de döda bottenarna med låg syrehalt, ackumulationsbottenarna, är skonsammare för fornlämningarnas bevarande än transportbottenarna. På transportbottenarna bryter hög syresättning, sand och grus sakta men säkert ned lämningarna till oigenkännlighet. Låg syrehalt minskar således riskerna för biologisk och kemisk nedbrytning av arkeologiskt fyndmaterial.

Maritima fornlämningstyper

Av de maritima fornlämningstyperna under vatten dominerar vrak, men det är långt ifrån den enda typen marinarkeologiska objekt. Rester av ett flertal andra lämningar kan spåras i landskapet under och vid vattnet. Man kan dela in dessa efter olika verksamhetsområden,

t ex boende, gravsättning, handel, industri, försvar, fiske, kult/religion. Exempel på fornlämningstyper som kännetecknar vårt lands maritima kulturlandskap utöver vraken är boplatser vid vattnet, hamnanläggningar, stensättningar, pålningar, stenspärar och rester av fast fiske. Sällan har anläggningarna haft enbart ett syfte. De ligger ofta i anslutning till varandra och har nyttjats som helheter. Gravarna ligger vid boplatser, som ligger vid kajen, som ligger vid pålsparren, som ligger vid fiskeredskapet, som ligger vid vraket osv. Just de kulturhistoriska sammanhangen med stor kontinuitet över tid och rum utgör generellt sett en betydligt större kunskapskälla än enstaka, isolerade fornlämningar.

Ytterligare typer av fornlämningar längs den svenska östersjökusten är stenspärar, bomstängsel, labrynter (invecklade stenformationer använda främst som sjömärken och/eller av rituella skäl), stenrosen, borganläggningar, drag (små grävda kanaler eller hålvägar som förbinder vattenområden, ämnade för forsla båtar över smala landtungor), kummel och båkar (enkla sjömärken av sten och trä). Spåren efter säl- och sjöfågeljakt återfinns i så kallade skjutskären, uppbyggda värn av sten. Stenbrott, kajer och lastageplatser vittnar om industriell verksamhet och transithandel över vida områden. Husgrunder (s k tomtingar), kokgropar och båtlämningar (naust), dvs rännor eller upplagda stenmurar vid vattnet till skydd för båtplatser, utgör resterna efter hamnplatser och fiske i skärgårdslandskapet /Norman 1982: 83ff/. Många av fornlämningstyperna har varit använda ända in i våra dagar. Deras allra äldsta ursprung kan därför vara svåra att lära känna. Även avfallslager från stadigvarande mänsklig verksamhet betecknas som fornlämningar. Som exempel kan nämnas lämningar under vatten i form av kritpipor, keramik och flaskor. Dessa påträffas ofta i vattnet i anslutning till naturhamnar längs våra kuster.

Kunskapsläget

Systematiserad kunskap om det maritima kulturlandskapet under vatten i vårt land är generellt sett mycket begränsad. Några fullständiga inventeringar av de maritima lämningarna finns inte. Medan den systematiska fornminnesinventeringen på land har en lång historia med början i det sena 1800-talet, är motsvarande inventering av undervattenslämningar obefintlig. Det föreligger därför ett stort behov av ytterligare inventeringar och besiktningar. Det är i synnerhet den kustnära inventeringen som bör prioriteras, då det är denna topografiska zon som är utsatt för det största exploateringshotet /Einarsson 1998/. Det mest fruktbara sättet att försöka spåra fornlämningarna under vatten är ofta att utgå från land. Arbetet kan ta sin början i arkiven, men naturligtvis också i landskapet vid stranden. Boplatserna och gravarna, bryggorna och borgarna ger en indikation om var vi skall börja vårt sökande.

Det faktum att kulturlandskapet under vatten, i motsats till det på land, i många fall undgått destruktiva förändringar orsakade av människan, gör att fyndmiljöerna under vatten ofta är anmärkningsvärt välbevarade och därför kulturhistoriskt värdefulla. Vrak är utmärkta exempel på s k *slutna fynd* som kännetecknar en viktig del av undervattensarkeologin /Einarsson 1996/. Med ett slutet fynd menas ett arkeologiskt fynd som består av flera föremål som deponerats vid ett och samma tillfälle och på en och samma plats. Föremålen bildar på så vis tillsammans en funktionell helhet, ett sammanhang. Sammanhanget kan bestå av kända föremål som tidigare påträffats vart och ett för sig. När dessa föremål upptäcks tillsammans kan de plötsligt ge oss ny kunskap och ökad förståelse, eftersom de använts som redskap och symboler i samma miljö vid samma tidpunkt. Man skulle kunna säga att betydelsen av föremålen får en djupare mening, först då de sätts i relation till andra föremål och företeelser.

En skeppsförlisning är ofta en *villkorlös deposition* av historisk information. Ingen har tid att med omsorg och målmedvetenhet välja ut vad som skall sparas för eftervärlden, och på så vis påverka bilden av sin samtid. Det är ofta fallet med de samlingar som finns bevarade

på land. Under vattnet är bilden annorlunda. Vraket med sitt innehåll blir en oredigerad bild av en del av samhället. Vad som återstår är ett stumt källmaterial bestående av föremål som befinner sig så nära sin ursprungliga miljö som det överhuvudtaget är möjligt. Undervattensarkeologiska lämningar från historisk tid erbjuder särskilda möjligheter till jämförande studier med skriftliga källor. Arkeologin kan i dessa fall således bidra till att pröva riktigheten i de skrivna dokumenten i våra arkiv.

Det maritima kulturlandskapet i undersökningsområdet

Undersökningsområdet är beläget i Misterhults socken, vilken är en av Kalmar läns mest fornlämningsrika områden. Kulturmiljön i Misterhult har varit föremål för flera djupgående studier och tolkningar /Norman 1993, Widholm 1998/. Fornlämningsbilderna på land på ömse sidor om Hamnefjärden och längs Simpevarp-halvöns södra kust kännetecknas främst av rösen och stensättningar. Dessa har ömsom tolkats som oidentifierade stenkonstruktioner, odlingsrösen, gravar och i vissa fall även sjömärken /Fornlämningsregistret, Misterhults sn/.

I vattenområdet mellan Ävrö i norr och Simpevarp-halvön i söder, utgörs av Hamnefjärden. Fjärdens östra del erbjuder en väl skyddad naturhamn omedelbart innanför öppet hav. Läget bör ha nyttjats för detta ändamål sedan förhistorisk tid. Omedelbart innanför det s k Hamnehålet, beläget längst ut vid inloppet till Hamnefjärden, återfinns en skyddad lagun omgiven av en markerad höjdrygg vars strategiska läge inte bör underskattas. Höjdryggen erbjuder goda möjligheter till överblick och därmed visuell kontroll över ett mycket stort havsområde.

Fynd av keramik, daterad till 1400-talet, och kritpipor på havsbotten i anslutning till lagunen, indikerar att platsen nyttjats som hamnläge sedan lång tid tillbaka. Nämda fynd gjordes i början av 1980-talet, i samband med att Hamnehålet vidgades genom sprängning /Norman 1993:113/. Vidningen syftade till att öka möjligheterna till genomströmningen av kylvatten från kärnkraftsreaktorerna. Enligt uppgifter från Fiskeriverket i Simpevarp uppgår vattengenomströmningen i Hamnehålet idag till cirka 100 m³/sek. Den markant ökade vattengenomströmningen i det trånga sundet har sannolikt lett till att fynden eroderat loss från sitt ursprungliga läge på botten. Slutsatsen man kan dra av detta, är att de ingrepp som skedde i undervattensmiljön vid tidpunkten för etablerandet av Oskarshamnsverket, dramatiskt har förändrat bottenmiljön och förutsättningarna för bevarande i det aktuella området.

Hamnefjärden har sannolikt även haft en stor betydelse som en strategisk, väl skyddad inomskärs farled, vars sträckning fortsätter via Båstafjärden in i Borholmsfjärden. I Hamnefjärden återfinns enligt samstämmiga uppgifter (muntliga från Fiskeriverkets representant, Simpevarp, och dykare Björn Carlsson, Oskarshamn) lämningar efter fast fiske i form av s k katsor. Vattenområdet blev också tidigt föremål för fiskalt intresse. Under 1550-talet inrättade Gustav Vasa ett Kronofiske vid Simpevarp /Norman, 1993:10 ff./.

Sammanfattning

Hamnefjärden och dess omgivning med Ävrö i norr och Simpevarpshalvön i söder, utgör ett område av stort marinarkeologiskt värde. Vattenområdet har använts både som naturhamn och farled, sannolikt sedan förhistorisk tid. Fynd av keramik och kritpipor har påträffats innanför det s k Hamnehålet vid fjärdens utlopp i öster, vilka understryker platsens skyddade och strategiska läge som naturhamn och observationsplats. Rester av fast fiske har också observerats inne i Hamnefjärden. Sprängning, muddrings- och utfyllnadsarbeten i vattenområdet i samband med Oskarshamnsverkets etablering har dramatiskt påverkat undervattensmiljön. Ingreppen skedde utan föregående marinarkeologiska undersökningsinsatser.

Mot bakgrund av vad som tidigare skett i området och en möjlig fortsatt och utvidgad platsundersökning inför djupförvar av uttjänt kärnbränsle, vill dock läns museet understryka vikten av att den kulturhistoriska helhetsynen på det aktuella området även fortsättningsvis omfattar kulturmiljön under vatten.

Lars Einarsson, Kalmar Läns Museum, november 2003

Referenser

Einarsson L (red), 1998. Marinarkeologi och kulturmiljövård. Kalmar läns museum.

Einarsson L, 1996. Vraket som arkeologisk kunskapskälla. Regalskeppet Kronan. I Bulletin för arkeologisk forskning i Sydsverige. Nr. 4–96. Lund.

Fornlämningsregistret, Misterhults socken, Kalmar län. Kalmar läns museum.

Norman P, 1982. Fornlämningarna och skärgårdslandskapet. I: Westerdahl, C. (red) Bottnisk Kontakt I. Örnsköldsvik.

Norman P, 1993. Medeltida utskärsfiske. En studie av fornlämningar i kustmiljö. A.a. Nordiska museets Handlingar 116. Kristianstad.

Widholm D, 1998. Rösen, ristning och riter. A.a. Acta Archaeologica Lundensia. Nr.23. Lund.

Wållberg B m fl, 2002. Metodbeskrivning för refraktionsseismik. SKB.

Misterhult – bebyggelsekaraktäristik

Inledning

Undersökningens syfte har varit att ge en översiktlig bild av bebyggelsens utveckling i området väster om Simpevarphalvön. Hur har den vuxit fram, vad berättar den om trakten och dess näringsmässiga villkor, hur har den förändrats fram till idag? Geografiskt sträcker sig området från E 22:an i väster till Simpevarp i öster och från söder om Misterhults samhälle i norr till en bit norr om Figeholm i söder. Inom avgränsningen finns ett drygt tiotal byar samt åtskilliga ensamgårdar och torp. Av dessa granskas byn Stora Basthult mer ingående, övriga byar och gårdar berörs bara för att exemplifiera generella mönster i bebyggelsen i området.

Topografi och näringar

Misterhultstrakten består av ett småbrutet sprickdalslandskap med bergsknallar i granit och där emellan sprickor fyllda av sediment av sand och lera. Jämfört med landskapet i Tjust är sprickdalarna mindre och inte lika tydligt orienterade i sydöst-nordvästlig riktning.

Socknen brukar betecknas som en övergångsbygd mellan Tjust och de flacka centralbygderna i Stranda och Möre. Det aktuella området kan också ses som ett gränsland mellan kust/skärgård och inlandet.

Jordbruket, skogen och fisket har varit de över allt annat dominerande näringarna trakten. Hur proportionerna dem emellan har sett ut har varierat över tid och beroende på avståndet till fiskevattnen (se vidare Höglin).

Figur 8-1. Kontrasten mellan de breda ledningsgatorna och nyanlagda vägarna ut till kärnkraftverket och de slingrande byvägarna omgärdade av gärdesgårdar, som här i Mederhult, är total.

Bebyggelsen i landskapet

I ett så skogrikt område är det svårt att få en överblick över landskapet. De nya vägsträckningarna har dragits antingen genom skogen eller tvärs över inägorna oberoende av de gamla befintliga strukturerna. Det är inte förrän man viker av från allfarvägarna och in på de gamla slingrande grusvägarna som landskapet blir begripligt. Och det man finner är byar, gårdar, torp, ängar och åkrar som i allt väsentligt fortfarande ser ut som efter storskiftet i början av 1800-talet. Enskilda byggnader har förstörts och de minsta åkerlyckorna har lämnats att växa igen, men bebyggelsens stora drag är fortfarande desamma som då.

Området domineras med få undantag av bebyggelse knuten till de agrara näringarna. Nedan följer ett försök att strukturera upp de olika bebyggelseelementen som förekommer i trakten.

Byarna

De gamla bytomterna inom området ligger utan undantag i höglänt terräng i nära anslutning till inägomarken. De flesta av byarna kan karaktäriseras som klungbyar, som tillsammans med platsbyn utgör den dominerande byformen i Götaland. Den utmärks av att gårdarna ligger relativt fritt utspridda eller i glesa klungor, ofta längs en byväg eller vid en vägkorsning. Bebyggelsebilderna har inte styrts av fördelningsprinciper för åkerjorden som är fallet med radbyn. Byarna har inte påverkats av skiftesreformerna i lika stor utsträckning som i t ex Möres slättland där hela byar helt kunde sprängas. Ofta var det bara en eller ett par gårdar som i samband med hemmansklyvningar sökte sig utanför byn. Storskiftet genomfördes kring sekelskiftet 1800 och laga skifte inte förrän långt in på 1900-talet. Byarna var som störst under 1800-talets första hälft därefter minskade antalet gårdar.

Figur 8-2. Ekerum, sedd från sjösidan, med en sjöbod av misterhultstyp nere vid stranden.

Figur 8-3. Ström omges av ett välhävdat kulturlandskap med många hamlade träd och är en av de mest välbevarade byarna i området.

Gårdarna

De flesta av gårdarna, vare sig de ligger i byarna eller har flyttats ut till en ny plats, är i mer eller mindre renodlad form exempel på den skånska gårdstypen. Den karaktäriseras av att bebyggelsen utgörs av en sluten enhet som är uppdelad på man- och fägård, ofta med ett staket emellan. På de ensamliggande gårdarna som flyttats ut i samband med storskiftet är bebyggelseområdet ofta större med ett längre avstånd mellan man- och fägård än inne i byarna.

Figur 8-4. Gården Sandsböla med byggnader från decennierna kring sekelskiftet 1900.

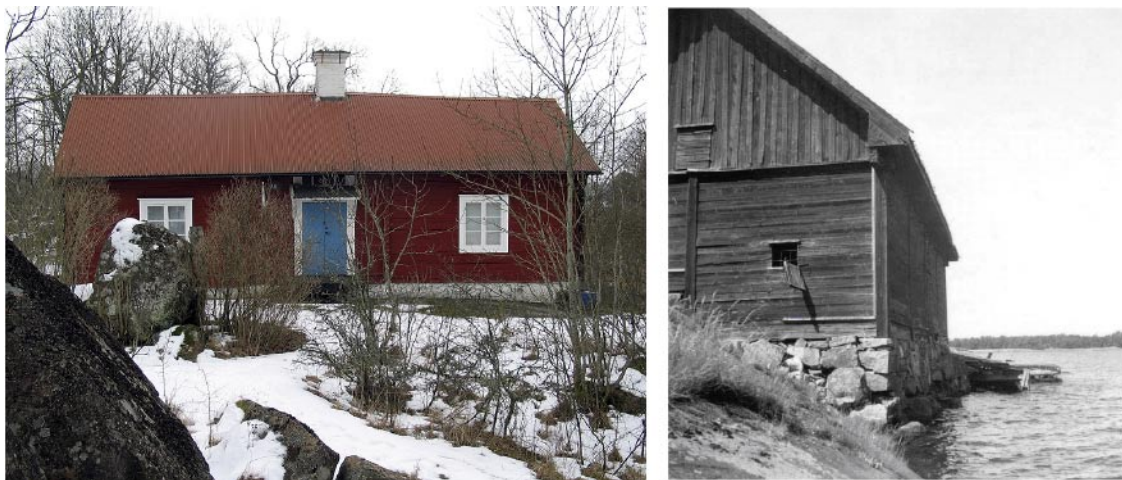
Torpen

Ofta fick torpen hålla till godo med lägen långt från byarna med sämre jordmån och sämre klimatologiska förhållanden. Benämningen torp är inte något entydigt begrepp genom historien. Under 1500-talet användes begreppet odaltorp om små nybyggen långt från bebyggda trakter. Här ut mot kusten i Misterhultstrakten förekommer tre typer av torp:

Säteritorp – där i vissa fall även torparen var befriad från skatt. Torparens skyldigheter, som reglerades i ett kontrakt, bestod i att göra ett visst antal dagsverken på säteriet samt att leverera en viss mängd av till exempel bär, vävda tyger, vedaska till byk etc till huvudgården. På ett torp under Gässhult ålades torparen att hjälpa till vid notdragning mot viss del av fisken eller att själv leverera ål, braxen och gädda. (Misterhults sn sid 279)

Bondetorp – som var den vanligaste torpformen i området hade liknande villkor som säteritorpen förutom skattefriheten. Mängden torp som hörde till bondgårdarna var som störst vid mitten av 1800-talet. Gränsen mellan vad som var ett torp och vad som var en backstuga var inte statisk. En torpare som inte längre förmådde sköta jorden kunde få sitt torp omvandlat till backstuga och vice versa kunde en duktig backstugesittare

Båtsmanstorp – som innebar att flera gårdar sammanfördes till s k rotar som var skyldiga att hålla kronan med en båtsman. I området har följande båtsmanstorp funnits: torpet Riket under hemmanet Åby, Ståltorpet under Lilla Basthult, Dubbetorp under Värnamo och Ernult under Lilla Laxemar. (Misterhults sn sid 316)

Figur 8-5. Vänster: Torp benämnt "fiskestuga" på ekonomiska karta, möjligen har det legat under Gässhult. Höger: Kärrsviks hamn.

Gässhults herrgård

Gården har bildats genom sammanslagning av flera kronohemman på 1600-talet. I likhet med herrgårdarna Misterhult och Fårbo ligger Gässhult på en flack och i jämförelse med omlandet bördig ås. Huvudbyggnadens nedre våning lär vara från 1600-talet medan den övre byggdes till 1860 i samma strama nyklassiska stil som de näraliggande gårdarna Virkvarn och Lindnäs. Ekonomibygnaderna är byggda som dubbla flygelpar på ladugårdsplanen framför huvudbyggnaden.

Övrig bebyggelse

Hamn. Vid Kärrsvik finns en hamnplats som varit knuten till Gässhults gård. På generalstabens karta från 1872 finns två sågar och en kvarn utmärkta på platsen. På fotografier från 1946 syns timmer ligga på hamnplanen i väntan på utskeppning. Kärrsvik har också varit hamn för skärgårdsborna när de skulle ta sig till kyrkan. Magasinet på bilden från 1946 finns fortfarande kvar. Övrig bebyggelse består av enkla bostadshus från sent 1800-tal.

Snickeriverkstad. De skogliga näringarna har inte avsatt så många varaktiga spår i bebyggelsen. De tjärdalar och kolugnar som funnits i trakten finns inte bevarade annat än som arkeologiska lämningar. Det har enligt muntliga uppgifter funnits gott om snickare av olika slag i trakten. Många av de bostadshus som uppförts i byarna från sent 1800-tal till 1900-talets första hälft har bebotts dessa. Särskilt påtagligt är det i byn Mederhult där det vuxit fram en malmbebyggelse av bostadshus utan egen jord. På torpet Ängelholm mellan Stora Basthult och Späckemåla finns en snickeriverkstad som var i drift ända i på 1990-talet.

Skolor. Undervisning hade bedrivits i större omfattning i trakten från det att den första folkskolestadgan infördes 1842. Först fram i början av 1900-talet började de enskilda byarna att uppföra egna skolhus; Laxemar 1907 och ännu ett 1926, och Basthult 1932. Skolhusen som byggdes så sent var inte i drift mer än några årtionden innan de lades ner och barnen samlades i större skolor.

Figur 8-6. Gässhult.

Exemplet Stora Basthult

Byns utveckling

I en skattelägningsbeskrivning 1690 omnämns 1 åbo på det enstaka hemmanet Stora Basthult nr 1. Drygt hundra år senare vid storskiftet 1797 hade antalet gårdar ökat till 5. Dessa delade nu upp byns jord sinsemellan i lika många lotter. Bebyggelsen på bytomten berördes inte av storskiftet varför det inte finns någon beskrivning av de enskilda husen. Däremot har lantmätaren ritat ut byggnadernas läge och byggnader och hur de fördelade sig på tomten.

Inom knappt två decennier kom antalet gårdar genom hemmansklyvning att fördubblas till 10. 3 av dessa gårdar flyttade ut från byn, 1 till Brodalen norrut och 2 till Västragård strax väster om byn. Utöver gårdarna fanns inom skifteslaget vid den här tiden som mest 4 torpställen och 10 backstugor. Från storskiftet fram till 1946 ökade byns odlade areal genom röjning och utdikning från 24 till 90 ha. Detta avspeglas också i det stora antal lantmäteri-handlingar från denna tid som rör just regleringar i samband med utdikningar.

Ytterligare ett belysande exempel på hur värdefull jordbruksmarken var i denna tid av stark befolkningsökning återfinns i lantmäteriets arkiv.

Figur 8-7a. Bygatan genom Stora Basthult, mot väster, med mangårdar till vänster och ladugårdar till höger.

Figur 8-7b. Utsnitt från storskifteskarta från 1793–1794 med bytomten.

I ett protokoll från 1840 berättas om hur markägarna från Stora och Lilla Basthult, Värnamo, Stora Fjelltorp och Lilla Tjusttorpet samlades för att göra upp ”om den så kallade Lilla Basthults sågqvarns utrivning eller förändring till erhållande av Odlingsbar jord å de lägenheter som berörda qvarn gör uppdämning”. Sågkvarnen låg strax söder om Lilla Basthult vid Lilla Basthults broar där det fortfarande idag ligger ett hus som kallas just Kvarntorpet. I ett skattdokument från 1813 uppges kvarnen vara till husbehovs-sågning för Stora och Lilla Basthults hemmansägare men att även de tidigare nämnda byarna hade del i sågkvarnen för viss avsalusågning. Nu enades man om att upphöra med vattenuppdämningen och fördelade den frigjorda marken mellan gårdarna. På kartan som upprättades i samband med förrättningen finns ett 30-tal (!) byggnader utritade längs hela sträckan mellan skogen och de öppna ängarna utmed ån. Vid varje byggnad finns ett personnamn i blyerts antecknat. Det är förmodligen fråga om ängslador som hör till gårdarna i byarna eller möjligen en eller annan backstuga. De sankt ängarna tålde inte transport av höet annat än på vintern när marken var frusen.

Fram mot slutet av 1800-talet minskade antalet gårdar och vid laga skifte 1946 hade antalet gårdar inom Stora Basthults skifteslag minskat till 7, varav 4 låg i byn. Antalet invånare på hemmanet Stora Basthult minskade från 95 till 53 mellan åren 1861 och 1946.

Byggnader i byn

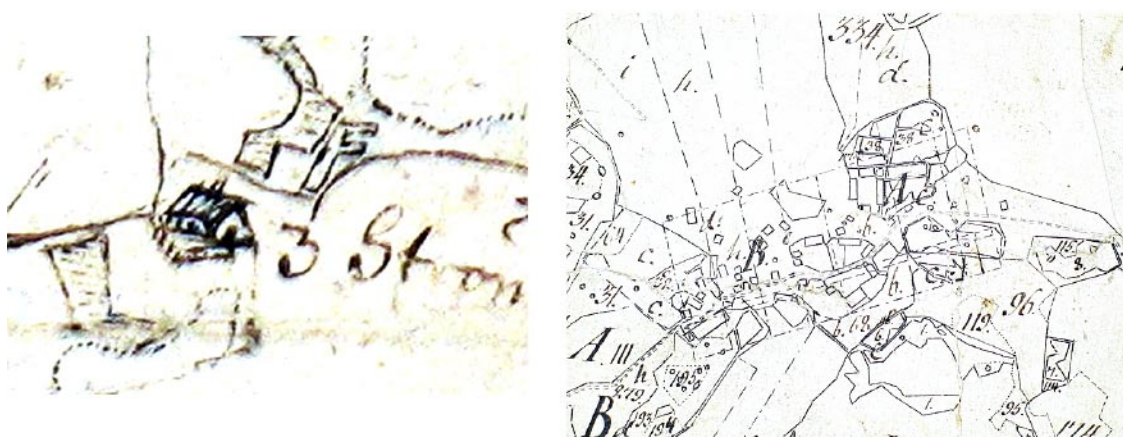
Det finns inga uppgifter om hur bonden i Stora Basthult vid skattdokumenteringen 1690 bodde (figur 8-7). Men det är väl inte allt för våghalsigt att utifrån de ledtrådar som ändå finns ge sig på en gissning. I samband med skattdokumenteringen upprättades en karta där bebyggelsen markerades med en schablonartad hussymbol. Den del som berör Stora Basthult verkar ha förkommit men från några av granngårdarna finns kartan kvar. Även om hussymbolen inte är någon avbildning är det rimligt att anta att mangårdsbyggnaden i Stora Basthult har sett ut ungefär så. Ett hus av samma typ finns bevarat på Misterhults hembygdsgård. Det är en låg timrad stuga som flyttades dit från Grönö i skärgården 1931; en parstuga typisk för

1600-och 1700-talen med omålade väggar och flackt torvtäckt sadeltak. Till gården på Stora Basthult hörde förstås även ladugård och en mängd bodar för olika ändamål. Typiskt för äldre agrar bebyggelse är just den långt drivna funktionsdifferentieringen.

Vid slutet av 1700-talet, vid tiden för storskiftet hade byn vuxit betydligt och det började bli fullt av hus på bytomten (figur 8-8). Platsen är densamma som idag och grundstrukturen med mangård och fägård på var sin sida om byvägen börjar ta form. Till storskifteskartan finns som tidigare nämnts ingen beskrivning av husen men något årtionde senare upprättas en karta med tillhörande beskrivning i samband med en av de många hemmansklyvningarna. Tomten som ska delas upp ligger mitt i byn och rymmer redan i stort sett byggnader till två gårdars behov. I texten om hur man skulle förfara med de olika husen ges en bild av vilken funktion de hade och var de låg.

”De boningsrum, såsom *kammaren*, deruti gamla organisten Wirsén nu bor, med *skafferi och kammaren ofvanpå öfver kiöket*, samt andel i kiöket, förbehållas för dess hustrus(?) räkning, efter hans död och i den händelse dessa rum skulle falla på Carl Wirséns lott, förbehåller han sig att nyttja dem han nu bebor, utan avgift och ersättning. Som Västra hustomtens både man- och ladugårdshus befinnes bättre, än de på den östra, så bör den som bekommer Västra Hustomten erlægga 50 rkdr, till ägaren af Östra Hustomten såsom verderlag för sämre hus, hvarande alla öfriga omkostnader och pretentioner kommer att försvinna.

Till Västra hustomten höra *Stora mangårdsbyggningen, Stora Boden*, som på samma tomt är stående, *Stora Logen* på samma tomt, nedra hussträckan i *Ladugården* så som *Fåhus, Stall* och *Lada*. Av stallet, som nu brukas till *fåhus*, taga hälften hvar till stall. Ett *wedskjul* till hvarje lott, men timret, som är framfört på Västra Hustomten med gemensam uppbyggning. *Smedjan* löser hvarannan ur, eller bygger en till med samfäll kostnad. *Svinhuset* hör till Västra och *hemlighuset* till Östra lotten. *Drängstugan* nyttjas tillhoppa och stugan på *Torpet* hemflyttas och gagnas till *Brygghus*, hvaraf jordägarnelösa hvarann ur, om de ej kunna åsämjas, att bruka tillsammans. Alla öfriga hus, som nu ej äro nämnde, tillfalla östra Hustomten. Kullar uti Åker och Äng åtföljas sina lotter. *Ladorna uti Ängarne* följa även Lotterne åt. Stickebackegödseln som ligger på Östra Hustomten ägas till hälften af hvardera ----- Mangårdsbrunnen nyttjas af båda åborne samfällt för all tid.”

Figur 8-8. Vänster: Exempel på gårdsymbol från en sen 1600-talskarta. Höger: ”Charta öfver 1/6 dels Mantals Hustomt Stora Basthult” 1812.

Av beskrivningen framgår att gamle organisten Wirsén (släkt med lotsarna på Örö?) bor i ett hus med två våningar, möjligen är det samma hus som fotograferades av Manne Hofrén 1946 och som fortfarande finns kvar. Just det huset, med sitt stora djup och sin ingång på gaveln är inte det mest typiska för trakten. Vanligast var olika variationer av enkelstugan. De flesta mangårdsbyggnader i byn bör vid den här tiden ha varit panelade och rödfärgade till skillnad från bodar och fähus som i många fall fortfarande stod omålade. Taken på de nyare mangårdsbyggnaderna kan ha varit tegeltäckta medan ladugårdar och bodar i dessa skogrika trakter hade sticketak Enklare bodar och skjul var ofta täckta av ytor. Ängsladorna var enkelt byggda av barkat rundtimmer. (En ängslada från Späckemåla i norra delen av det undersökta området finns bevarad på hembygdsgården i Misterhult.)

Mot slutet av beskrivningen omnämns hur man ska dela upp ”stickebackegödseln” mellan sig. I en sockenbeskrivning över Misterhult från början av 1800-talet omtalas bruket att använda avfall från kök och spisar, spånor, fårris, ruttnande vegetabilier, bark mm som gödning på åkrarna. Detta vittnar om bristen på gödningsämnen som blivit en följd av de utökade åkerarealerna. Kreaturens gödsel räckte inte längre till.

Mot slutet av 1800-talet och några årtionden in på 1900-talet får Stora Basthult det utseende byn till stora delar har bevarat ända fram till idag. Antalet gårdar på bytomten har minskat till 4. Gårdarna förses med nya stora ladugårdslängor med höga höskullar uppradade på norra sidan av byvägen. De får ersätta många av de mindre bodarna och fähusen. På andra sidan vägen byggs på en gård ny mangårdsbyggnad med reveterad fasad och brutet tak i tidens villaideal. Byn får ett mer strukturerat utseende. Känner man inte till byns historiska framväxt kan man lockas att tro att man befinner sig i en radby när man passerar på byvägen.

Figur 8-9. Vänster: Gamle organisten Wirsén hus med två våningar? Höger: Ängslada.

Olika byggnadstyper

Mangårdsbyggnader

Figur 8-10. Övre raden: Värnamo, cirka 1800–1850, gammal panel, Lilla Basthult, cirka 1800–1850, panel och veranda från slutet av 1800-talet. Nedre raden: Lilla Laxemar, 1919, Stora Basthult, 1917.

Ladugårdar

Figur 8-11. Glostad, cirka 1880–1900, Värnamo, cirka 1920.

Bodar

Figur 8-12. Bodar vid Ström och Värnamo.

Kulturmiljöprogram för Oskarshamns kommun

Figur 1. Kartan visar kulturmiljöer (enligt kulturmiljöprogrammet för Oskarshamns kommun) i och i anslutning till kandidatområdet. Skala 1:100 000. Nedan följer beskrivningarna till respektive område.

21. Fårbo

Två gårdar Fålebo krono nr 1–2 och hemmanet Bollnäs ingick bland de gårdar med Tuna som huvudgård, som Peder Michelsson Hammarskjöld 1610 fick i förläning av Karl IX. Fårbo, även kallat Fålebo, var i släkten Hammarskjölds ägo till omkring mitten av 1700-talet.

Amiralen Otto Henrik Nordenskjöld, känd från militära insatser i samband med historiska namn som Hogland, Öland, Reval, Kronstadt och Viborg, skriver den 27 mars 1791 bland annat följande till sin broder Gustaf Adolf:

”Jag kommer nyss från min resa till Carlskrona, varest jag reglerat mina kvarvarande saker efter Brand och Expedition, som nog är skingrade. På upp- och nedresan har jag besett till salu varande gårdar och funnit dem endera för dyra, illa byggda eller otjänliga; men änteligen stannat för ett Säterier Fårebo kallat, 2 1/8 mantal, samt hela frälsehemmanet Bollnäs, för ett pris av 5 000 Rr i Banco och 600 i riksgäldssedlar. Gården har 2ne enbladiga sågar, husbehovskvarn, flera strömfäll, 15 tunnors utsäde, temeliga bebyggt, god trädgård,

mycket skog, gott fiske, flera sjöar, 9 torp som göra 21 dagsverken, 1/2 mil till Saltsjön och köpingen Figeholm, men 6 mil till närmaste stad och 18 till Carlskrona. Jag tänker flytta dit om Gud vill med hustru och barn i medio av majj...”

Familjen flyttade in på Fårebo i maj samma år.

Herrgårdsbyggnaden är uppförd 1714 och tillbyggd på 1830-talet med ”pocher” vid sidorna. Den har kvar samma utseende som på 1800-talet.

Av 1600-talsanläggningen, som brändes ner under det danska kriget 1675–1679, kvarstår bara visthusen eller fatburarna vid infarten till säteriet. De är för sin tid typiska kvadratiska byggnader med pyramidtak.

Gården är belägen på Tuna-Fårboåsen som från en flack och utbredd sträckning norrut samlas till en hög och mäktig getryggsås från Fårbo mot sydost. Rester av en kvarn och dammanläggningar samt stenvalvsbroar finns invid vägen från Fårbo mot Baggetorp och Kristdala.

Fornminnen i form av större rösen finns bland annat på åsen och väster om denna.

22. Uthammar

Uthammars by är belägen strax innanför kusten norr om Figeholmsfjärden.

Naturlandskapet på Uthammarhalvön är småkuperat med sönderbrutet berg i dagen på höjdlägena. I många av de smala och slingrande dalgångarna har sand- och mossjordar uppodlats. Förekommande smärre moränåsar har också brutits till åker där stenrösen ute i åkermarken och stenmurar runt åkrar är vanliga.

Uthammarhalvön och landet innanför har varit bebott under tidig medeltid. I Itinerariet, en beskrivning av en segelled från 1230-talet, anges vid Misterhultskusten bland andra platsen Roxhammer. Gårdar i närliggande byn Övrahammar har 1543 skrivits Ruxammer eller Hammar samt senare Roxhammer. I anslutning till vad som nu kallas Uthammar förekommer även skrivningen Roxhammer och Hambre under 1300- och 1500-talen.

Uthammar redovisas 1554 bestå av två gårdar om vardera ett mantal kronojord och Ruxammer samt Hammar en gård med ett mantal kronojord.

Byn skiftades 1812 och bebyggelsen ligger kvar på den gamla tomtplatsen.

Stentäkt i stor omfattning pågick intill byn under perioden 1895 till 1974. Den utvunna stenen transporterades på en rallbana från stenbrotten ner till bryggor vid stranden öster om byn för utskippning. Rallbanan kallades stora stenvägen. Banvallen går bitvis utmed vägen från byn ner till bryggorna. För att utjämna nivåskillnader i terrängen har bankar byggts över låga partier.

Området Högskulla, Hägnad, Näs, Stora Laxemar, Övrahammar och Uthammar har ovanligt glest med fornlämningskoncentrationer till skillnad från de nordligare kustområdena i Misterhults socken. Den glesa fornlämningsmiljön har inte analyserats men kan ge en antydning om ett extensivt möjligen säsongsmässigt boende i kustzonen i förhistorisk tid. På ett höjdparti nära Figeholmsfjärden vid fritidsanläggningen Hägnad finns en stenformation som anses vara rester av en forntida borganläggning.

Bebyggelsen i byn Uthammar ligger utmed den genom byn slingrande vägen från inlandet ut mot kusten. Mangårdsbyggnaderna är uppförda i mitten av 1800-talet och senare.

Tvåvånings parstugor växlar med byggnader försedda med frontespiser och fasaderna mellan rödmålade med vita snickerier, ljusa oljefärger och vitputsade. Välformade stenstolpar är vanliga vid grindarna in till gårdsplanerna.

Uthammarshalvön har i kommunöversikten 1976 utpekats som område av stort bevarandebetydelse, Rb 5.

23. Ström och Bikullen

Området där byn Ström och gården Bikullen ligger är beläget i kustlandskapet omedelbart väster om kustvägen i Misterhult strax söder om avtagsvägen till Simpevarp. Ström är upptaget i jordregistret 1543 som ett mantal kronojord. Storskifte ägde rum i byn 1793–1794 i stort sett samtidigt med att skiftesreformen genomfördes i flertalet andra byar i sockendelen.

Planmönstret för Ström har god överensstämmelse med 1790-talets bebyggelsestruktur och bebyggelsen ligger kvar på gamla bytomter. Vägen genom byn och förbi Bikullen ligger kvar i gamla sträckningar liksom vägarna i mycket stora delar av det lokala vägnätet i övrigt inom området.

Kulturlandskapet i området är väl bevarat. Åker-, ängs- och hagmarkerna består av insprängda små och flikiga stycken i dalgångar med sedimentära sandavlagringar och mossjordar mellan skogsklädda eller kala bergområden i ett småkuperat landskap.

Ett flertal fornlämningar finns i området kring Ström och Bikullen.

Mangårdsbyggnaderna är tvåvånings träpanelade byggnader med väl avvägda volymer och med regelbundna fönsterrader under tegelbelagda sadeltak. De äldsta byggnaderna är ursprungligen från 1700-talet och 1820-talet. Ekonomibygnaderna är från senare delen av 1800-talet och 1900-talets tidigare del.

I kommunöversikten 1976 är Ström och Bikullen upptagna som område med gammal, enhetlig bebyggelse i ett vackert odlingslandskap där särskild anpassning av tillkommande bebyggelse krävs, Rk 8.

24. Kråkemåla

Kråkemåla by ligger på västra sidan av kustvägen i norra delen av Misterhults socken.

Byn ligger inom ett område i nordöstra delen av socknen där vidsträckt plåtåker med berg i dagen eller täckt med tunna lager av morän är vanliga. Kulturlandskapet runt byn präglas av denna landskapstyp samt av tidigare odlade moss- och sandjordsåkrar i slingrande dalgångar.

Sedan början av 1930-talet har brytning och huggning av sten ur berget förekommit i området. Resterna efter flera stora och mindre stenbrott i terrängen visar var stenbrytning skett. Från 1950-talet har stenbrytningen bedrivits i allt större skala i mycket stora stenbrott och med avancerad teknik. Ett sådant stenbrott är Askaremåla omkring 2 km nordväst om Kråkemåla. Brytningen där har numera upphört och stora områden har efterbehandlats samtidigt som vissa partier visar obehandlade tippplatser för skrotsten eller vidsträckt bergytter där brytningen avslutats. Djupare partier bildar en ny sjö inom täktområdet.

Kråkemåla, Kråkamåla 1543, redovisades då som ett mantal kronojord. Storskifte genomfördes i byn 1799.

Fyra mangårdsbyggnader i byn är placerade med långsidorna mot varandra på var sin sida av en öppen plats. Byggnaderna är tvåvåningshus klädda med locklistpanel och med symmetriskt placerade fönster samt ingångar på långsidorna mot den öppna platsen och med tegeltäckta likformiga sadeltak. Mangårdsbyggnaderna är från förra hälften av 1800-talet, ett hus uppges vara betydligt äldre. Vid sidan av en väg som passerar mellan mangårdsbyggnaderna står en hög flaggstång nästan mitt i byn. Några bostadshus och ekonomibyggnaderna ligger utanför den vid torget samlade bebyggelsen. Bodar och ett par linbastur i byns utkant är knuttimrade och av gammalt datum.

25. Gässhult

Herrgården Gässhult ligger i östra delen av Misterhults socken någon kilometer väster om kustvägen. Gässhult omtalas 1543 som två gårdar om vardera ett kronohemman, men benämndes ändå Store Gestehullt och Lille Gestehullt. Gården Gässhult har bildats genom sammanslagning av tre kronohemman och var under 1600-talets senare del och början av 1700-talet i släkterna Skyttes och Hammarskjölds ägo.

Gården ligger på en flack morän- och sandås från senaste inlandsisens avsmältning. Genom sjösänkningar och utdikningar har utvunnits vidsträckt odlingsmarker med jordarter som moss-, sand- och svartmylla på sedimentära leravlagringar. Odlingslandskapet brukas numera inte i sin helhet.

Huvudbyggnaden är en gulmålad hög tvåvånings träbyggnad under tegeltäckt sadeltak med två par pilastrar på vardera av byggnadens långsidor och ett par på vardera gaveln.

Byggnadens undervåning antas vara uppförd på 1600-talet medan övervåningen är tillbyggd 1860. Av de två flyglar som ursprungligen funnits återstår den norra, en gulmålad envåningsbyggnad.

Ett andra par flyglar vid huvudinfarten mot herrgårdsbyggnaden bildar stallet och ett magasin med vällingklocka sammanbyggt med ett vagnslider, båda uppförda i skiftesverk och rödfärgade med svarta knutar och stolpar i väggarna samt svarta luckor i fasaderna. Byggnaderna har sadeltak täckta med tegel.

Väster om huvudbyggnaden ligger ladugården och ett flertal andra ekonomibyggnader. Vissa byggnader är rivna.

Utmed vägen mot herrgården öster ifrån ligger några arbetarbostäder, torp, ett missionshus från 1900-talets början samt andra byggnader, däribland en stor tegeltäckt och stensatt jordkällare.

Gässhult är i kommunöversikten 1976 utpekad som område av särskilt värde för kulturminnesvården, Rm 2.

I markdispositionsplanen från 1976 utpekas herrgården som område av särskilt intresse för kulturminnesvården, m 7. KÖSU-utredningen 1976 redovisas Gässhult, herrgårdsmiljön med tillhörande byggnader, som kulturhistoriskt värdefullt objekt.

26. Misterhult

Kronohemmanen Misterhult 1 och 2, eller Stora och Lilla Misterhult är omtalade på 1400-talet, skrevs Misterhult 1417 och Misterholtt senare och ingick i Karl IX:s förläning 1610 till översten Peder Michelsson, adlad Hammarskjöld. De båda kronohemmanen

bildade det stora godset Misterhult. Till Misterhults gård kom under 1600- och 1700-talen att höra ett stort antal gårdar i Misterhults socken.

I Misterhults omgivning finns ett flertal fornlämningar.

Om huvudgården sägs det på 1700-talet att den hade en ganska vidlyftig bebyggelse. Utom en stor herrgårdsbyggnad fanns där en mindre dylik och dessutom två hus om åtta rum och en välbyggd ladugård. Herrgårdsanläggningen är belägen på en flack moränås från istidens slutskede.

En mycket framträdande byggherre vid 1700-talets mitt var överstelöjtnanten Åke Hammarskjöld. Han lät på 1730-talet uppföra den nuvarande gårdsanläggningen, huvudbyggnaden och två flyglar samt ett resligt porttorn flankerat av kubiska flyglar med topptak. Mangårdsbyggnaden är ett mycket långt envåningshus, timrat och panelat. Det har från början säkerligen haft brutet tak såsom det framgår av Mandelgrens teckning från år 1848. Ekonomibygnaderna är uppförda under 1800-talet.

Herrgårdens parkanläggning är ett exempel på en mindre anläggning med klara typiska karolinska drag. Dubbla alléer av numera åldriga och mäktiga träd omger vägarna fram mot gården. Dess fasad mot vägen beskrivs få en särskild pompa genom det karolinska porttornet flankerat av de små kubiska flyglarna.

Bakom huvudbyggnaden låg en trädgård utformad enligt på 1730-talet gällande smak. Närmast huset låg en liten häckomgärdad parterr. Därefter följde trädgården med regelbundna kvarter och längst bort en avlång damm, en detalj som gärna hörde den franska trädgården till. Stiltypiskt fanns också dubbla trädrader som åt sidorna begränsade trädgården, framgår det av beskrivningar. Av trädgårdsanläggningen återstår endast enstaka träd.

Överstelöjtnanten Åke Hammarskjöld var även känd som guvernör för grevarna Hessenstein, Fredrik I:s söner med Hedvig Taub. Han vinnlade sig också om gården och dess skötsel, ”lät utdika mossarna, avröja skogen samt göra oländigt till ändigt och lärde hela socknen att hushålla”. För sina bygginsatser på Misterhult och Tuna fick han beröm av en av tidens hävdatecknare (Craelius 1772). Ett nytt och markant inslag i byggnadsstilen var att ”husen stodo i redig ordning” i stället för gruppering av husen på ”Smålandsvis”. Den sistnämnda placeringen av husen innebar att man byggde in mangårdsbyggnaden så att ”ifrån densamma var alls ingen, åtminstone inte någon behaglig prospect eller utsigt”.

28. Plittorp

Gården Plittorp är belägen omedelbart öster om E22 strax norr om södra avtagsvägen till Misterhult. Gården ligger på en höjtplatå ovanför en dalgång mot sydöst och intill en gammal sträckning av vägen till Misterhult.

Odlingslandskapet i dalgången och på dess sidor är växlingsrikt och har väl bevarade drag från senare delen av 1700-talet.

Sydöst om Plittorp finns ett rikt omkring 30 ha stort fornlämningsområde på 25 metersnivån över nutida havsytan. Fornlämningarna består av bland annat två rösen och 20 rundastensättningar.

Plittorp framträder i jordregistret 1543 som ett mantal kronojord och skrivs då Plitetorp. Storskifte ägde rum 1794. Gården omnämnes i slutet av 1700-talet som länsmansboställe.

Mangårdsbyggnaden, uppförd i slutet av 1870-talet, har brutet tak med valmade gavelspetsar, rödfärgade fasader med locklistpanel och vita snickerier.

29. Öledal

Byn ligger vid den gamla vägen mellan Blomsterhult vid Strandavägen och Misterhults herrgård där Bodaån kommer från nordväst nedför forsar och strömmar och vänder mot norr genom sjöarna Göten och Ramm mot sitt utlopp i Maren vid Mörtfors.

Landskapet kring Ölvedal är kargt med tunna moränlager och mossmarker. Den odlade marken består av oregelbundna och flikiga små åkrar som i många fall dessutom rymmer stenblock och rösen som ytterligare splittrar sönder åkermarken. Jordbruket har till stora delar upphört. Storskifte ägde rum i byn 1817–1818.

I det historiska materialet redovisas ”Store Ölwedal” och ”Lilszle Ölffuedall” vid jordregisteruppläggnings 1543 och upptas till ett respektive ett halvt mantal kronojord 1554. Vattenkraften i strömmarna har tagits i anspråk och tidigt bidragit till byns utveckling. På 1770-talet fanns vid vattenfallen i Ölvedal en knipphammare och en manufaktursmedja, Axelhammar, som båda drevs av vattenhjul. I en knipphammare uthamrades järnet av växelvis arbetande hammare. Dessa anläggningar anses motsvara en mindre mekanisk verkstad där skoningar till spadar och plogbillar, hästskor, spik och dylikt tillverkades.

Bebyggelsen är utspridd men med en mindre koncentration vid ett vägsäl. Byggnaderna är vanligen rödfärgade med vita snickerier och någon mangårdsbyggnad målad med gul oljefärg. Alla byggnader är täckta med tegeltak.

Ölvedal är i kommunöversikten 1976 utpekad som område med särskilt värdefull landskapsbild, RL 5, och område av intresse för det rörliga friluftslivet, Rf 1.

I markdispositionsplanen 1976 är Ölvedal utpekad som område av särskilt intresse för kulturlandskapsvården, L 3, och område av särskilt intresse för rörligt friluftsliv ingående i ett område som sträcker sig från Ölvedal genom Marströmmen till Solstadström, F 1.